

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԳՐՉԱՏՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Հոռոմոս, Անի, Ախուրյան գետ, վիմագիր, հիշատակարան, Մխիթար Անեցի, Իգնատիոս, Տղատիկին:

Միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր և խոշոր վանքերից է Անիի մերձակա Հոռոմոսը¹: Վանքը հիմնադրվել է մինչև Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը՝ 10-րդ դարի 30-40-ական թվականներին, սակայն նրա հետագա պատմությունը և վերելքը կապվում է Անիի հետ: Կարելի է ասել, որ հիմնադրման ժամանակ այս փոքր վանքի հետագա բուռն ծաղկումը պայմանավորված էր հենց Անիի մայրաքաղաք հռչակմամբ և այն հանգամանքով, որ այստեղ գահակալած առաջին թագավորը՝ Աշոտ Գ Ողորմածը (953-977), Հոռոմոսը դարձրեց թագավորական հանգստարան-գամբարանավայր:

Աբաս Բագրատունու (929-953) ավագ որդին՝ Աշոտ Գ-ը, Կարսում հորը փոխարինելով՝ չտապեց թագադրվել, այլ փորձեց գրավել Հայոց հնամյա մայրաքաղաք Դվինը, որպեսզի այն դարձնի Բագրատունյաց մայրաքաղաք: Սակայն ռազմական անհաջողություն կրելով՝ նստավայր դարձրեց Անին: Հենց այստեղ նա 961 թ. Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսի ձեռքով թագադրվեց և այդ առիթով մեծ հանդիսություն կազմակերպեց²: Անին այդ ժամանակ հռչակվեց թագավորության մայրաքաղաք, որտեղ հետո գահակալեցին Բագրատունի հաջորդ չորս թագավորները:

Անիի միջնաբերդն ամրացնելով և քաղաքի փոքր պարիսպը կառուցելով՝ Աշոտ Ողորմածն ուղադրություն դարձրեց նաև Անիին ամենից մոտ գտնվող

¹ Վանքը գտնվում է Անիից շուրջ 5-6 կմ դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ախուրյան գետի աջ ափին, որով այժմ անցնում է Թուրքիայի և Հայաստանի պետական սահմանը: Հոռոմոսի վանքը գտնվում է քուրմական կողմում, սահմանի անմիջական հարևանությամբ, ընդ որում, այդ մասում գետը ոլորան ունի, որը թույլ է տալիս հայկական կողմից այն տեսնել հյուսիսից և արևմուտքից: Սահմանամերձ լինելով՝ վանքը փակ է զբոսաշրջիկների և մասնագետների համար: Մենք այնտեղ եմք եղել 2013 թ. սեպտեմբերի 30-ին որպես «Անին կոնտեմպտում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակից:

² Մաթթեոս Ոսկանյեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 8-9:

վանքին, որը Հոռոմոսն էր, և կարգադրեց, որ մահից հետո այնտեղ հողին հանձնվի իր աճյունը: Մինչև 20-րդ դարի սկզբները Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ պահպանվել էր Աշոտ Ողորմածի արձանագիր տապանաքարը: Նրա որդիներից Գագիկ Ա-ը (989-1017) և թոռը՝ Հովհաննես Սմբատը (1017-1041), վանքում եկեղեցիներ կառուցեցին: Վերջինս 1036 թ. Ս. Գևորգ եկեղեցու արձանագրության մեջ գրում է, որ նվիրատվություն է կատարել «...ի մեր հանգստարանս թագաւորաց, ի տիեզերահոշակ վանսս Հոռոմոսի»³: Անիում աթոռակալած առաջին կաթողիկոսը՝ Սարգիս Ա Սևանցին (992-1019, մահ. 1021 թ.), նույնպես հուղարկավորվել է Հոռոմոսում:

Բագրատունյաց շրջանում թագավորական, իսկ հետագայում հայտնի իշխանական տոհմերի ու Անիի եպիսկոպոսների հովանավորությունը վայելած Հոռոմոսի վանքը հոգևոր մշակութային մեծ ավանդ է թողել: Հետաքրքիր է, որ ինչպես Անին ժողովրդական պատկերացումներում հռչակված էր մեկ օրում 1001 եկեղեցիներում մատուցվող պատարագներով⁴, Հոռոմոսն էլ հռչակված էր մեկ օրում մատուցվող 40 պատարագով: Այդ մասին տեղեկությունը հետագայում մոծվել է Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցի» մեջ (Հոռոմոսը հիշվում է ուշ միջնադարում ստացած Ղոշավանք անունով), բայց հավանորեն հին ծագում ունի. «Ձորոյ գետն յԱնու, որ ասէն Արփաշայի, անդ է Ղոշավանքն՝ Սուրբ Յովանէս եւ Սուրբ Գէվորք, զարմանաշէն եւ հռչակաւոր աթոռ, եւ կան բազում եկեղեցիք՝ Խ (40) խորան է եւ Խ (40) պատարագ կու լինի Ա (1) օրն»⁵:

Ուսումնասիրելով Անիի արվարձանները՝ Թորոս Թորամանյանը եկել է այն եզրակացության, որ իր ծաղկման տարիներին պարիսպներից դուրս՝ հյուսիս-արևելքում, քաղաքը հասնում էր մինչև Հոռոմոսի վանքը⁶: Հոռոմոսի ու Անիի փոխադարձ կապն ու ընդհանրություններն այնքան ակնհայտ են, որ անգամ 20-րդ դարասկզբին քաղաքի ավերակներն այցելած Լեոն գրում է. «Անի գնացողներին ես խորհուրդ կտամ նախ այցելել Հոռոմոսը: Սա նախադուռն է: Անին այստեղից է սկսվում...», ապա ավելացնում է. «Այստեղ միայն մի վանք չէ, այլ մի ամբողջ վանական աշխարհ, զանազան շինություններով, մատուռներով: Գեղեցկություն... ահա այդ աշխարհի անունը մի բառով»⁷:

³ Հոռոմոսի վիմագրերի ամբողջական հրատարակությունը տեղ է գտել վանքին նվիրված, 2015-ին անցկերեմով լույս տեսած գրքում (հատվածը՝ Ժան Պիեռ Մանեի և Սամվել Կարապետյանի), որտեղից տալիս եմ հղումներ: *Horomos Monastery: Art and History*, edited by Edda Vardanyan, Paris, 2015, p. 401: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են:

⁴ Կ. Մաթևոսյան, *Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը*, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 176-188:

⁵ Զեռ. ՄՄ 8100, ք. 254ա:

⁶ Թ. Թորամանյան, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու*, Երևան, 1942, էջ 327-328:

⁷ Լեո, *Անի*, Երևան, 1963, էջ 104-105:

Հոռոմոսի պատմությունը նվիրված առաջին գրքույկը լույս է տեսել 1870-թ., որի հեղինակն է էջմիածնի միաբան Աբել Մխիթարյանցը⁸: Դրանից որոշ ժամանակ առաջ վանքի վիմագրերը հրատարակել էր Մխիթարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը⁹: Այս և այլ աղբյուրներից օգտվելով վանքի պատմության մասին նյութերն ամբողջացրել է Ղևոնդ Ալիշանն իր «Շիրակ» աշխատության մեջ¹⁰: Դրանից շուրջ մեկ դար անց ֆրանսերենով Հոռոմոսի վանքին նվիրված գիրք է հրատարակել Ժան-Միշել Թիերին¹¹: 2002 թ. լույս է տեսել Թորոս Թորամանյանի՝ Հոռոմոսի վանքին նվիրված նյութերի ժողովածուն, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, դարձյալ ֆրանսերենով¹²: Եվ վերջապես, 2015 թ. Փարիզում, բյուզանդագիտական կենտրոնի նախաձեռնությամբ, իրականացվեց վանքին նվիրված՝ անգլերեն լեզվով ծավալուն ժողովածու, էդգա Վարդանյանի խմբագրությամբ¹³: Ինչպես այդ գրքում ընդգրկված, այնպես էլ ավելի վաղ հրատարակված մի քանի հոդվածներում մենք անդրադարձել ենք Հոռոմոսի վանքի պատմությանն ու գրչության կենտրոնին¹⁴: Այստեղ ի մի ենք բերում այս թեմայով մեր հետազոտությունները, լրացնելով մի շարք նոր տվյալներով:

ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ, ԴԻՐՔԸ ԵՎ ԱՆՈՒՆԸ

Հոռոմոսի վանքը հիմնադրել են Աբաս Բագրատունու (929-953) թագավորության տարիներին, Բյուզանդիայից եկած հայ վանականները, որոնք խուսափելով դավանական պատճառներով այնտեղ սկսված հալածանքներից՝ վերա-

⁸ Ա. Մխիթարեանց, Պատմություն Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870:

⁹ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 18-30:

¹¹ J.-M. Thierry, *Le couvent arménien d'Hořomos*, Louvain-Paris: Peeters, 1980.

¹² A. Baladian, J.-M. Thierry, *Le Couvent de Hořomos d'après les archives de Toros Toramanian* (Monuments Piot, tome 81), 2002.

¹³ *Hořomos monastery: Art and History*, edited by Edda Vardanyan, Monographies 50, Paris, 2015: Է. Վարդանյանի առաջաբանից հետո ժողովածուի մեջ ընդգրկված հոդվածներն են՝ Karen Matevosyan, "History of the Monastery of Hořomos (17-54)", Armen Kazaryan, "The Architecture of Hořomos Monastery (55-206)", Edda Vardanyan, "The žamatun of Hořomos and the žamatun/gawit Structures in Armenian Architecture (207-236)", Edda Vardanyan, "The Sculpted Dome of Hořomos Monastery žamatun: an Armenian Apocalypse (237-300)", Jean-Pierre Mahé, "Croix et xač'k'ar de Hořomos (301-324)", Karen Matevosyan and Sona Baloyan, "The scriptorium of Hořomos Monastery (325-360)", Samvel Karapetyan and Jean-Pierre Mahé, "The Hořomos Inscriptions (325-493)":

¹⁴ Կ. Մաթևոսյան, «Գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի», ԲԵՀ, 1982, № 1, էջ 121-133, նույնի՝ «Հոռոմոսի գրչության կենտրոնի պատմությունից», էջմիածին, 1984, Ե, էջ 45-49, նույնի՝ «Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր (ԺԳ-ԺԹ դդ.)», էջմիածին, 1993, Գ-Ե-Զ, էջ 72-79, նույնի՝ «Հոռոմոսի վանահայրերի գավազանագիրքը», էջմիածին, 2009, Է, էջ 60-64:

դառնում էին հայրենիք, հիմնում իրենց վանքերը: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, որն այդ իրադարձությունների ժամանակակիցն էր, Աբասի թագավորությանը նվիրված գլխում այս մասին պատմելով՝ խոսքն սկսում է Շիրակի հարևան գավառի՝ Արշարունիքի Կամրջաձորի վանքից, որի հիմնադիր Հովհաննեսը Հայաստան էր եկել «...հալածեալ յարեւմտեայ աշխարհէն, յԵգերացոց գաւառէն, ի քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն...»¹⁵: Դրանից հետո պատմիչն անդրադառնում է Հոռոմոսին՝ նշելով հիմնադիր Հովհաննեսի ողորմածության ու աղքատասիրության, վանքում օտարականներին ու ճամփորդներին հյուրընկալելու սովորության մասին. «Իսկ ի գաւառն Շիրակայ՝ Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք շինեցաւ ի ձեռն Յովաննիսի, որ էր զարդարեալ յողորմածութեան զարդս: Վասն զի ողորմածութեամբ եւ առաքինութեամբ բաշխէր, մինչեւ ի զգեստուցն իւրոց մերկանայր զամենայն բաց՝ յորժամ աղքատաց հանդիպէր եւ անցաւորաց, եւ ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստեր զտեղին՝ մինչեւ հանգչել իբր յիւրեանց տան ամենայն օտարաց, որ մինչեւ ցայսօր երեւի նոյն նշան ողորմածութեան ի տան յայնմ»¹⁶: Այստեղ հետաքրքրական է 1004 թ. իր պատմության շարադրանքն ավարտած պատմիչի նշումը, որ վանահայր Հովհաննեսի հաստատած հյուրընկալության ավանդույթը Հոռոմոսի վանքում պահպանվել էր մինչև իր օրերը:

Ասողիկից շուրջ մեկ ու կես դար անց ժամանակագիր Սամվել Անեցին, պատմիչի տեղեկությունները համառոտելով, Աբասի թագավորության մասին գրելիս՝ նշում է. «Առ սովաւ հաստատեցան ուխտք սրբութեան Կամրջաձոր եւ Կապուտքար ի գաւառին Աշարունեաց. և հռչականունն Հոռովմոսին կոչեցեալ վանք եւ Գպրէվան ի Շիրակ գաւառի»¹⁷:

Վանքի անունն առաջացել է վանականների՝ Բյուզանդիայից, այսինքն՝ «Հոռոմների երկրից» եկած լինելու պատճառով, ինչը հստակ նշում է 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Փանծակեցին. «Զի կոչէին զերիցունսն՝ Հոռոմոց երէց, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Շիրակ՝ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ եւս ասի՝ Հոռոմեցի վանք»¹⁸: Վանքի վիմագրերում այն հիմնականում կոչվում է «Հոռոմոսի վանք», երկու դեպքում՝ «Հոռոմի» վանք¹⁹:

¹⁵ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, ՍՊԲ, 1885, էջ 173:

¹⁶ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 174:

¹⁷ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Ա. Հայրապետյանը, Երևան, 2011, էջ 118:

¹⁸ Կիրակոս Փանծակեցի, էջ 85:

¹⁹ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 420, 476:

Նկ. 1. Հոռոմոսի վանքի ձորամիջի
եկեղեցիները (2013)

Հոռոմոսի վանական համալիրը բաղկացած է կառույցների երկու հիմնական խմբից. հնագույնը գտնվում է լայնեզր ձորի ներքևի մասում՝ Ախուրյան գետի ոլորանի դիմացի փոքրիկ բարձունքի վրա (նկ. 1): Այն բաղկացած է հաջորդաբար տեղակայված երկու եկեղեցիներից և մեկ մատուռից, որի հարավարևմտյան կողմում գտնվել է Աշոտ Գ Ողոր-

մածի գերեզմանը (պահպանվել են լուսանկարները, այժմ՝ հիմնավեր): Եկեղեցիների արևմտյան մուտքերը բացվում են դեպի գետը: Առաջինը՝ վանքի ցայժմ պահպանված հնագույն եկեղեցին է՝ ենթադրաբար Ս. Մինաս կոչված (անվան հարցին կանգնադառնանք ստորև), երկրորդը՝ Գագիկ Ա-ի կառուցած Ս. Գևորգն է, որի արձանագրության մեջ նա սուրբ Գևորգի բարեխոսությունն է հայցում Հիսուսի երկրորդ գալստյան ժամանակ: Այս հուշարձանախմբի դիրքի առանձնահատկությունն այն է, որ արևմտյան կողմից անցնող գետի հեղեղատը մյուս երեք կողմերից շրջանցում է բարձունքը, և, փաստորեն, Ախուրյանի ջրերի մակարդակի բարձրացման՝ վարարման ժամանակ, եկեղեցիները հայտնվում են կղզյակի վրա: Ըստ պահպանված մի բնագրի՝ ամռան ամիսներին այս հեղեղատում կուտակված ճահճացած ջուրը վանականներին դժվար կացության մեջ էր դնում²⁰: Հիշյալ գրությունը ավանդազրույց է այն մասին, որ Անիում Շադգադյանների իշխանության շրջանում Արշարունիքի Խավարածորի վանքի վանահայր Ատոմը, իր հետ ունենալով Գետարգել Սուրբ Նշան կոչվող հրաշագործ խաչը (ժամանակին Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսին պատկանած), գալիս է Հոռոմոս և խաչի զորության մեղքերով ժայռերը, բացում է գետի՝ վանքը շրջանցող հունը, որով այն ազատվում է ջրերի կուտակումից²¹:

²⁰ «Ի Հոռոմոց վանքն և էր վանքն այն...ի վերայ բլրի միում, զորով շուրջ բակ առեալ պատէր մեծ գետն Ախուրեան և գետն այն բազում ցաւ և վտանգս հասուցանէր վանացն, զի յորժամ արեգակն յամառային տեղին հասանէր՝ շոգեալ շողանայր վանքն ի տապոյ արևուն... և օդ խորշակայինք և զագրահոտք և ցաւաբեւք ի գետոյ անտի փշեր ընդդէմ վանացն ի շորից կողմանց...» (Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 28):

²¹ Նույն տեղում, էջ 28-29: Տե՛ս նաև Ա. Սարգսյան, «Խավարածորի վանքը», էջմիածին, 1913, Ը, էջ 70-71:

Վանական կառույցների երկրորդ խումբը՝ 1038 թ. կառուցված Ս. Հովհաննես մեծադիր եկեղեցին և ժամատունը, գտնվում են ձորամիջի եկեղեցիներից հարավ բավական բարձր դիրքում: Այս հատվածում հետագայում ավելացվել են այլ ժամատներ ու մատուռներ, իսկ վանքի շուրջը ավելի ուշ ձևավորվել է Հոռոմոս փոքրիկ գյուղը, որն Առաջին աշխարհամարտից հետո անմարդաբնակ է դարձել (նկ. 2):

Նկ. 2. Հոռոմոսի վանքի ընդհանուր տեսարանը 19-րդ դ. վերջերին

Նկ. 3. Վանքի զանգակատունը (Ղոշեր), լուսանկ.՝ Կ. Հովհաննիսյան (1884)

Անիից դեպի վանք եկող ճանապարհն անցնում է համալիրի հյուսիսային կողմի հարթավայրով, որտեղ վանքի ուղղությամբ կառուցված է զույգ աշտարակավոր մի կամար, երբեմն «հաղթակամար» կոչված, հավանաբար՝ զանգակատուն: Ուշ շրջանում այն կոչվել է Ղոշեր (Խոշեր)²²: Այս փոքր կառույցը Հոռոմոսի վանքի խորհրդանշական մուտքը կարելի է համարել (Հոռոմոսից Անի գնացողների համար էլ՝ Անիի մուտքը)²³, որը թերևս ունեցել է նաև որոշակի գործնական դեր (նկ. 3): Ժողովրդական ավանդույթունն ասում է, որ այս աշտարակներից հնչող զանգերի ղողանջով Հոռոմոսի վանականները տեղեկացել են Անի-

²² Ղոշեր անունը թուրքերեն նշանակում է զույգ՝ Ղոշ = Քոշ (թրք. բռք.) (նկատի են ունեցել զույգ աշտարակները):

²³ Կ. Մաթևոսյան, «Հոռոմոս-Անի նանապարհին գտնվող կամարը», ՊԲՀ, № 1, 1982, էջ 143-149:

ից եկող թագավորական շքախմբի մասին²⁴։ Միաժամանակ, այն հավանաբար կատարել է ուղենիշի դեր, քանի որ Ախուրյանի կիրճի աջ ու ձախ կողմերում ընկած ընդարձակ հարթավայրից ձորի մեջ գտնվող Հոռոմոսի վանքը բնավ չի երևում, և նրա տեղը կարելի է գտնել հենց բարձրադիր աշտարակների միջոցով կողմնորոշվելով (նկ. 4)։ Թերևս պատահական չէ, որ այս փոքրիկ կառույցի Ղոշեր անունը հետագայում տարածվել է նաև ողջ վանքի վրա, որը 17-19-րդ դարերի աղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Ղոշավանք կամ Խոշավանք, առաջին կիրառությունը՝ 1687 թ.։ Ղոշերի վրա եղել է 1102 թ. արձանագրություն, որը վկայում է դրա ավելի վաղ՝ հավանաբար Բագրատունյաց շրջանում կառուցված լինելու մասին։

Նկ. 4. Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին և ժամատունը, հեղինակ՝ զանգակատունը (2013)

Ղոշերը, որպես քաղաքային մուտքի նախատիպ, օգտագործել է Անիի Բեխենց վանքում աշխատած մանրանկարիչ Մարգարեն՝ 1211 թ. նկարազարդած «Հաղբատի Ավետարանի» «Մուտք Երուսաղեմ» միակ տերունական մանրանկարում։ Ավետարանի ստացողն անեցի Սահակ քահանան էր, որի ընտանիքի անդամներին նկարիչը պատկերել է «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարում՝ որպես Քրիստոսին դիմավորողներ։ Հետաքրքրական է, որ ձեռագիրը կազմվել է Հոռոմոսում, որտեղ աշխատող կազմարար Աբրահամի պատկերը Մարգարեն

²⁴ ԱԵՈ, Անի, էջ 133:

նույնպես նկարել է խորաններից մեկում: Կազմումից հետո ստացողը մատչանք տարել է Անի, այսինքն՝ փաստորեն, Ավետարանն անց է կացրել այդ մուտքի կամարով կամ Ղոշերով²⁵:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Վանքի պահպանված հնագույն եկեղեցու հարցը պարզելու համար Թորոս Թորամանյանը ժամանակին մի հոգևած է գրել՝ «Որն է իսկական Հոռոմոսի վանքը» վերնագրով, և մի քանի փաստերի ու հիմնականում ճարտարապետական վերլուծության միջոցով եզրակացրել, որ այն ձորամիջի Ս. Գևորգ եկեղեցուց արևմուտք գտնվող փոքր եկեղեցին է²⁶: Վանքի առաջին հետազոտողներն այն կոչել են ենթադրյալ Ս. Մինաս անունով: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ ձորամիջի մեծ եկեղեցին Ս. Գևորգն է, իսկ «փոքրն կարծի Ս. Մինաս»²⁷: Թ. Թորամանյանն էլ այն անվանում է «կարծեցյալ Ս. Մինաս»²⁸: Հետագայում այս անունը տարածում է գտել: Սակայն իրականում չկա որևէ սկզբնաղբյուր, որտեղ հիշվի Հոռոմոսի Ս. Մինաս անունով եկեղեցի:

Մեր կարծիքով այս եկեղեցին վանքի առաջին վանահայր Հովհաննեսի ժամանակ կառուցված եկեղեցին չէ (10-րդ դ. 30-40-ական թթ.), որն ավելի հասարակ ճարտարապետություն պիտի ունենար և հնարավոր է, որ չի պահպանվել: Ասողիկի պատմության մեջ նկարագրվում է 982 թվականի մի դեպք, երբ Աբլահաճ ամիրան «եկեալ զՀոռոմոսի վանքն այրեաց...»²⁹: Չենք բացառում, որ խոսքը վերաբերում է Հովհաննես վանահոր ժամանակի հնագույն եկեղեցուն, որը կարող էր փայտաշեն կամ փայտածածկ լինել: Հնարավոր է, որ Հոռոմոսի վանքի հետագա ուսումնասիրության ընթացքում ի հայտ գան այդ վաղագույն եկեղեցու հետքերը:

Այժմ անդրադառնանք կարծեցյալ Ս. Մինաս եկեղեցուն, որը սրբատաշ քարով գմբեթավոր դահլիճ տիպի ոչ մեծ շինություն է, նախ վկայաբերելով վիմագրական տվյալները: Այս կառույցի պատին պահպանվել է ոմն Չուտասի 986 թ. նվիրատվական արձանագրությունը, որը Հոռոմոսի վանքի ամենահին արձանագրությունն է: Եկեղեցում 1013 թ. արձանագրություն է թողել նաև Հոռոմոսի վանահայր Անանիան, որտեղ խոսում է Գագիկ Ա-ի միջոցով վանքին կատարված նվիրատվության մասին: Այս արձանագրություններում եկեղեցու անուն չի տրվում: Մեկ այլ անթվական արձանագրություն Անանիան թողել է Ս. Գևորգ

²⁵ Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012, էջ 19-24:

²⁶ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 299-305:

²⁷ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 29:

²⁸ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 300:

²⁹ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, էջ 188-189:

եկեղեցու ներսի պատին, որտեղ իրեն կոչում է Արշարունյաց, Ճակատք և Այրա-
րատյան գավառների եպիսկոպոս, և սահմանում է, որ Հոռոմոսում Զատիկի մե-
ռելոցը պիտի մշտապես վանքի հանգուցյալ վանահայրերի համար կատարվի,
իսկ հաջորդ օրերին՝ մինչև Նոր Կիրակի, մյուս միաբանների համար: Արձանա-
գրություն սկզբնամասում նա գրում է. «Ես տէր Անանիա... զմտաւ ածեալ հանա-
պազ զվանս Սրբոյն Յոհաննու...»³⁰: Այսինքն, վանքը կոչվում է Ս. Հովհաննեսի
անունով:

Սույն արձանագրությունը վստահաբար գրվել է մինչև 1038 թ., երբ Հով-
հաննես Սմբատ թագավորը կառուցեց վանքի բարձրագիծ Ս. Հովհաննես մեծ
եկեղեցին, որն այդ ժամանակից դարձավ համալիրի գլխավոր եկեղեցին,
հետևաբար Հոռոմոսը Ս. Հովհաննեսի վանք է կոչվել մինչև այդ: Սակայն Անա-
նիա վանահոր վիճաբար կարևոր տվյալը հետագայի ուսումնասիրողներն անու-
շադրության են մատնել, թերևս Թ. Թորամանյանի մեկնաբանության պատճա-
ռով, ըստ որի՝ «այս արձանագրության մեջ Սրբոյ Յոհաննու խոսքը կվերաբերի
վանքի հիմնադիր Հովհաննես վարդապետին»³¹: Սա քիչ հավանական ենթա-
դրություն է: Իրականում Անանիան նշել է վանքի անունը արձանագրություննե-
րի համար շատ սովորական ձևակերպմամբ: Մի շարք հարակից նյութեր հաս-
տատում են, որ Անանիայի արձանագրության մեջ նշված Սուրբ Հովհաննեսը
հենց վանքի նախնական անունն է:

Փաստերից մեկը թեև ուշ շրջանից է ծագում, սակայն սպառնիչ տեղեկու-
թյուններ է պարունակում վանքի հին անվան և եկեղեցաշինարարի մասին: Ակ-
նագյուղեցի Գրիգոր արքեպիսկոպոս 1782 թ. Հոռոմոսում գրած ձեռագրի հիշատակա-
րանում նշում է, որ Հոռոմոսի կառուցողը Աշոտ Ողորմած թագավորն էր, իսկ
վանքը՝ Ս. Կարապետի (այսինքն Ս. Հովհաննես Մկրտչի) անունով էր. «Վանքն
Հոռոմոսի, որ եւ ի թագաւորէն Աշոտայ կերտեալ, եւ անուն Սրբոյ Կարապետին
է կառուցեալ...»³²:

Աշոտ Ողորմածի և Ս. Հովհաննես վանքի անունները միասնաբար հանդի-
պում են նաև մի հնագույն վկայագրում, թագավորի դստեր՝ Հռիփսիմեի Մա-
ղարդավանքի 977 թ. գրված կտակագրում, որը թեև հետագայի միջամտության
շերտեր ունի, սակայն նաև արժանահավատ տեղեկություններ է պարունակում:
Հստ այդ փաստաթղթի՝ Հռիփսիմե արքայադուստրը, որը հիվանդ է եղել, եկել է
Մաղարդավանք (Ս. Ստեփանոս վանքը Նախիջևանի մոտ, Արաքսի աջ ափին)

³⁰ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 407:

³¹ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., էջ 303:

³² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Բ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 55: Գրիշը նշում է նաև վանքի՝ իր ժամանակ ունեցած անունը՝ «գրեցաւ աստուածային բուրաստան գրոյս... ի գերասմանչ վանքն Հոռոմոսի... որ եւ այժմ իսկ անուանի Ղոշավանք...» (նույն տեղում):

սրբություններից բժշկություն գտնելու համար: Մեկ ամիս այստեղ մնալուց հետո փորձել է վերադառնալ Անի («... ելի դառնալ ի յաւանսն մեր ի քաղաքն Անի»), բայց չի կարողացել («հասեալք ի գեւղն Աստապատ անկալ ի մահիճս հիւանդութեան»): Մահից առաջ գրել է հիշյալ կտակագիրը, որով Աստապատ գյուղը, որպէս «յիշատակ հոգւոյ», նվիրել է Մաղարդավանքի Ս. Նախավկայի վանքին, միաժամանակ նամակով դիմել է հորը՝ խնդրելով այդ նվիրատվության փաստն արձանագրել «ի վերայ վիմի միոջ... զանգակատան վանից մերոց Սրբոյ Յովհաննէսին...»³³: Պարզ է, որ Հռիփսիմե արքայադուստրն իր հորը «մեր վանքը» ասելով, պետք է նկատի ունենար նրա համար առանձնահատուկ կարևորություն ունեցող մի տեղ: Իսկ Ս. Հովհաննէս անունով այդ վանքն առաջին հերթին կարող էր լինել Թագավորի նախանշած հանգստարան-դամբանավայրը, որը Հռոմոսն էր:

Հաջորդ փաստարկը գտնում ենք Սամվել Անեցու Ժամանակագրության 12-րդ դարի վերջերին Հռոմոսում կատարված ընդօրինակության մեջ, որտեղ Հայոց ՆՁԷ (1038) թվականի հատվածում հետևյալ հավելումն է արված. «Շինուած Հռոմոսի վանացն վէրի Ս(ուր)բ Յով(հաննէս)ի, ի Թ(ա)գ(աւոր)էն Յով(հանն)իսէ կատարեցաւ»³⁴: Այստեղ Հովհաննէս Սմբատի կողմից մեծ Ս. Հովհաննէս եկեղեցու կառուցման թվականը միանգամայն ճիշտ է (նույն թվականն է շինարարական արձանագրության մեջ), ուստի՝ հեղինակը գիտակ մարդ է եղել, և քանի որ մատյանը գրվել է Հռոմոսում, ամենայն հավանականությամբ, այդ հավելումն արվել է հենց տեղում: Ավելի ուշագրավ է սակայն «վերի Սուրբ Յովհանէս» տեղագրական ձևակերպումը, որը հուշում է Հռոմոսում նաև ներքին (վարի) Սուրբ Հովհաննէսի գոյություն մասին³⁵:

Վերևում արդեն նշեցինք, թե Անին մայրաքաղաք դարձրած և իր բարեպաշտությամբ հայտնի Աշոտ Ողորմածն որքան մեծ ուշագրություն է դարձրել Հո-

³³ Գ. Յովսէփեան, *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, Անթիլիաս, 1951, հ. Ա, էջ 142:

³⁴ ՄՄ 3613, քերթ 60բ:

³⁵ Տեղանուններին կից Վերին և Ներին տեղորոշիչների հավելումը սովորական երևույթ է: Մատթեոս Ուռնայեցին խոսելով 1064 թ. սելջուկների կողմից Անիի պաշարման մասին՝ նշում է, որ բյուզանդացիները փաղափ պարիսպները թողնելով ամրացան Վերին և Ներին բերդերում (Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 160-161): Խոսքը միջնաբերդի և հետագայում Աղշկաբերդ անվանված ամրոցի մասին է, որը միջնաբերդից ավելի ցածր դիրք ունի և «Ներին բերդ» անունով հիշվում է բազմաթիվ այլ աղբյուրներում, նաև այստեղ գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, «Անի փաղափի Ներին բերդի Ավետարանը», էջմիածին, 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 110-115): Հայտնի են նաև այլ տեղանուններ՝ Վերին Նորավանք, Ներին Թալին և այլն:

Նկ. 5. Ջոռամիջի փոքր Ս. Հովհաննես և Ս. Գևորգ եկեղեցիները (2013)

ոռոմոսին: Հասկանալի է, որ հենց իր պատգամի համաձայն են նրան թաղել Հոռոմոսի վանքում և տրամաբանական է, որ նա այստեղ պիտի մի եկեղեցի կառուցած լիներ, մանավանդ, որ եկեղեցի չէր կառուցել Անիում: Պատմական ու թերևս նաև ճարտարապետական տվյալները խոսում են այն մասին, որ դա կարծեցյալ Ս. Մի-

նասն է: Հենց դրա կողքին է եկեղեցի կառուցել Աշոտի որդին՝ Գագիկ Ա-ը, ընդ որում՝ Ս. Գևորգը և հին Ս. Հովհաննեսը՝ որպես թագավորաշեն կառույցներ, ճարտարապետական հորինվածքով (գմբեթավոր դահլիճ), ձևով ու հարդարանքով ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն (նկ. 5):

Կարծում ենք, որ հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին համապատասխան շինարարական արձանագրության բացակայության պատճառով է Հոռոմոսում ապրած ակնագյուղեցի Գրիգոր գրիչը հարկ համարել իր հիշատակարանում հատուկ նշել, որ Հոռոմոսի վանքը Ս. Կարապետի անունով, Աշոտ թագավորն է կառուցել: Հետագայում Աշոտի թոռ Հովհաննես Սմբատը, քանի որ Հովհաննես անունն էր կրում և ըստ այդմ՝ Հովհաննես Մկրտիչը նրա հովանավոր սուրբն էր, ձորամիջի կառույցներից վեր հիմնել է երկրորդ Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին՝ ժամատնով հանդերձ: Իրանից հետո հին եկեղեցու անունը թերևս աստիճանաբար մոռացության է տրվել, սակայն այդ մասին իմացողներ եղել են, որոնցից մեկն էլ Սամվել Անեցու ժամանակագրության լրացնողն է, որ նշում է, թե Հովհաննես Սմբատի կառուցածը վերի Սուրբ Հովհաննեսն է (ի տարբերություն մյուս Ս. Հովհաննես եկեղեցու): Հետաքրքրական է, որ Հովհաննես Սմբատն էլ իր 1038 թ. արձանագրության մեջ շեշտում է, որ այգի է նվիրել Հոռոմոսում ի՛ր կառուցած Ս. Հովհաննես եկեղեցուն («...ետու... զիմ այգին, որ ի Կողը՝ յիմ եկեղեցիս՝ ի Սուրբ Յովաննէս, զոր շինեցի ի վանսս Հոռովմոսի՝ հանդերձ ժամատամբս...»)³⁶:

³⁶ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 417:

Հարկ է նաև նշել, որ վանքերի անուններն ամեն մի նոր եկեղեցու կառուցումից հետո չեն փոխվել: Նույն Հռոմոմոսում թագավորաշեն Ս. Գևորգի կառուցումից հետո ուխտի անունը Ս. Գևորգ չի դարձել: Հասկանալի է, որ 10-րդ դարի կեսերին հիմնված վանքը 1038 թվականին Հովհաննես Սմբատի եկեղեցու կառուցումից հետո չէ, որ ստացել է Ս. Հովհաննես անունը, այլ այդպես է կոչվել ի սկզբանե, և դրա առաջին վկայությունը հենց Անանիա եպիսկոպոսի՝ 1010-ական թթ. արձանագրությունն է: Իսկ վերը նշված մյուս տեղեկությունները գալիս են հաստատելու այդ իրողությունը:

Ավելացնենք, որ նույն վանական համալիրի կազմում նույնանուն երկու եկեղեցու գոյությունն անսովոր երևույթ չէ միջնադարյան Հայաստանում, այդպիսի օրինակներ կան Հովհաննավանքում (Ս. Կարապետ), Այրիվանք-Գեղարդավանքում (Ս. Աստվածածին), նոր Գետիկ-Գոշավանքում (Ս. Գրիգոր):

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հռոմոմոսի հիմնադիր Հովհաննես վանահոր մասին Ասողիկի հաղորդածից բացի այլ տվյալներ հայտնի չեն, և անգամ չգիտենք, թե ով է եղել նրա անմիջական հաջորդը: Բագրատունիների շրջանում հիշատակվում են վանահայրեր Սարգիս Ա-ը՝ 969-980 թվականներին, նրա հաջորդ Սողոմոնը՝ 980-986 թթ., Անանիա եպիսկոպոս՝ 1013 թ. և մի անթվական արձանագրության մեջ, Սարգիս երկրորդը և Գէորգը՝ 1036 թ., ապա Հովհաննես երկրորդը՝ 1038 թ.:

Սարգիս Ա-ը հիշատակվում է 969 թ. Անիի առաջին եկեղեցական ժողովի մասնակիցների թվում՝ «հայրն Սարգիս Հռոմոմոսի վանաց վանական»³⁷, որը կայացել էր Վրաց քաղկեդոնական եկեղեցու հետ հարաբերությունները ջերմացրած Վահան Ա Սյունեցի (968-969) կաթողիկոսի աթոռանկության հարցը քննելու համար:

Հնարավոր է, որ այս նույն Սարգիսն է հիշատակվում Աշոտ Ողորմածի գործունեության շրջանում, 974 թ. հայ-բյուզանդական բանակցությունների առնչությամբ³⁸: Հռոմոմոսի Սարգիս վանահայրը լայն հնարավորություններ է ունեցել, քանի որ 979 թ. հիմնադրել է այժմյան Հայկաձոր գյուղի (Հայաստանի Հանրապետության տարածք) մոտ գտնվող Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Հետաքրքրական է, որ Հռոմոմոսի առաջնորդը եկեղեցի է կառուցել ոչ թե իր վանքում, այլ դրանից 2,5 կմ հեռավորության վրա գտնվող տեղում: Սարգսի մահից հետո՝ 980 թ., Հռոմոմոսի վանահայրությունն անցել է նրա ազգական Սողոմոնին, որն էլ 985-ին

³⁷ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 181:

³⁸ Մաաթեոս Ուոնայեցի, էջ 22-23, Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, Վեներիկ, 1956, էջ 9:

աւարտին է հասցրել Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը: Հայկաձորի եկեղեցու շինարարական արձանագրության վերջում նշված է ճարտարապետը՝ «ի ձեռն Սամէհանի ճարտարապետ աբեղաի... շինացաւ»³⁹:

Հոռոմոսի վանահայր Սողոմոնի անունը հաջորդ անգամ հիշվում է ձորամիջի հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային պատի հնագույն արձանագրության մեջ՝ գրված Հայոց Նլե (986) թ., որտեղ Չուտասը նշում է, որ Մրենում գտնվող «Հոռոմեան» անունով իր այգին ծնողների հոգու համար նվիրել է Հոռոմոսի վանքին: Արձանագրության երկրորդ մասում Սողոմոն վանահայրը պարտավորվում է տարեկան մեկ քառասունք մատուցել Չուտասի ծնողների համար՝ պատվիրելով իր հաջորդներին շարունակել այդ գործը: Հետաքրքրական է արձանագրության վերջին մասը, որից կարելի է ենթադրել, թե եկեղեցու պատին նման բնույթի արձանագրության փորագրումը, ժամանակակիցներից ոմանք անպատեհ են համարել: Հենց նրանց պատասխանելով Սողոմոնը պատճառաբանում է, որ Չուտասը ոչ միայն մի այգի նվիրող է, այլ նաև վանքի համար առատաձեռնորեն ուրիշ բարեգործություններ է կատարել՝ «...եւ մի՛ ոք վայրապար համարէ(ս)ցի զգրեալսս, զի բազում բարութիւնս շնորհէր էկեղեցո առատաձեռն»⁴⁰:

Հոռոմոսի՝ Բագրատունյաց շրջանի հաջորդ վանահայրը Անանիան է: Նա հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու ներսում՝ հյուսիսային պատին, 1013 թվականի մի արձանագրություն է թողել, որտեղ նշում է Քեղարագոմ անվանված տեղանքը կամ բնակավայրը (որ հավանաբար վանքից ոչ շատ հեռու գտնվող ամուր դիրք ունեցող մի տեղ էր) Հոռոմոսի վանքի սեփականությունը դարձնելու մասին: Գործը կատարվել է Գագիկ Ա թագավորի նվիրատվությամբ՝ «... եւ տուող այդմ պարգեւի՝ Գագիկ էր, աւրհնեալ յԱստուծոյ, եւ որդեակք իւր՝ Սըմպատ եւ Աբաս եւ Աշոտ, վկայութեամբ ամենայն Հայոց ազատաց»⁴¹: Արձանագրության այս հատվածը շատ կարևոր է հատկապես Գագիկի որդիներից նաև Աբասի հիշատակությամբ, որի մասին բազմաթիվ այլ աղբյուրներ լռում են: Ընդ որում՝ այս Աբասն է, որը քիչ անց թագավոր դարձավ Կարսում: Հետաքրքիր է նաև Անիի թագավորության ազատներին՝ այս նվիրատվությանը վկա լինելու արձանագրումը: Հնարավոր է, որ այդ մասին հայտարարվել է մի հանդիսավոր արարողության ժամանակ, երբ ներկա էր Հայոց ազատանին: Քեղարագոմի՝ Հոռոմոսի

³⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Կրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 22: Արձանագրությունից կարելի է նաև ենթադրել, որ Սողոմոնը Սարգսի որդին է եղել, քանի որ վերջինիս «ծնող» է կոչում:

⁴⁰ S. Karapetyan & J. -P. Mahé, " նշվ. աշխ, էջ 396: 1035 թ. Չուտասի թող Գրիգորը նվիրատվություն է կատարել Շիրակի Նախիջևան գյուղի եկեղեցուն (Ն. Սարգսեան, Տեղագրութիւնք..., էջ 215):

⁴¹ S. Karapetyan & J. -P. Mahé, նշվ. աշխ, էջ 396-397:

վանքի համար ունեցած նշանակություն մասին արձանագրության մեջ ասվում է՝ «...վասն ապաւինի տեղի լինելոյ՝ ի փախստեան ժամանակի, եւ այլ բազում ինչ աւգտի՝ փայտի եւ խոտի...»⁴²:

Շուրջ 1010-ական թվականներին պետք է Գագիկ Ա-ը կառուցած լինի Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցին, որի արևելյան ճակատը զարդարող, գեղեցիկ ոճով շարադրված մեծ արձանագրության մեջ նա սուրբ Գևորգի բարեխոսությունն է

Նկ. 6. Ս. Հոռոմոսնես մեծ եկեղեցին և ժամատունը 20-րդ դ. սկզբին

հայցում Հիսուսի երկրորդ գալստյան ժամանակ⁴³: Թեև անմիջական վկայություններ չկան, սակայն կարելի է չկասկածել, որ Գագիկ Ա-ը մահից հետո թաղվել է Հոռոմոսում՝ իր կառուցած եկեղեցու մոտ:

Հոռոմոսի վանքի դերը մեծապես աճեց հատկապես Հովհաննես Սմբատի թագավորության ժամանակ, երբ նա ձորամիջի հին եկեղեցիներից հարավ բարձունքի վրա, հիմնեց Ս. Հովհաննես մեծաշեն եկեղեցին և ժամատունը (նկ. 6): Այդ մասին թագավորը նշում է եկեղեցու արևմտյան՝ գլխավոր մուտքի ճակա-

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 399:

տին թողած արձանագրության մեջ եկեղեցուն հատկացված նվիրատվություններին վերաբերող տեղեկությունների հետ միասին⁴⁴։ Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին և ժամատունը արժեքավոր են իրենց ճարտարապետությունամբ և հարդարանքով։ Հատկապես ուշագրավ են ժամատան գմբեթի ներսի պատկերաքանդակները⁴⁵։

Դեռևս 1036 թ. Հովհաննես Սմբատը վանքին էր նվիրել Սահառունի գյուղը՝ այդ մասին արձանագրություն թողնելով հոր կառուցած Ս. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, որտեղ իրեն կոչում է «Սմպատ շահանշահ» (1038-ի վիճագրում՝ «ես՝ Յովաննէս շահանշահ»), նաև հիշատակում է ուրիշ վանահոր՝ Սարգսին և միաբանության մեկ այլ հեղինակավոր անդամի՝ Գևորգին⁴⁶։

Հասկանալի է, որ Հովհաննես Սմբատը այդ շքեղ եկեղեցին ու ժամատունը հիմնեց՝ մահից հետո այդտեղ թաղվելու համար։ Սակայն Հովհաննես Սմբատի մահից մեկ տարի առաջ՝ 1040 թ., կյանքից հեռացավ նրա անհաշտ կրտսեր եղբայրը՝ Անիի թագավորության տարածքի մեծ մասը եղբորից խլած Աշոտ Դ-ը, որը զենքով գահին տիրելու մտքից հրաժարվել էր միայն այն պայմանով, որ Հովհաննես Սմբատի մահից հետո ինքն է թագավորելու։ Աշոտ Դ-ի մահվան մասին գրող պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին նշում է. «... բերաւ Աշոտ ի քաղաքն Անի, եւ թաղեցին զնա ի տապանատունն առաջին թագաւորացն Հայոց»⁴⁷։ Սա նշանակում է, որ Աշոտ Դ-ը ևս թաղվել է Հոռոմոսում։ Նույն պատմիչը Հովհաննես Սմբատի 1041 թ. տեղի ունեցած մահվան մասին գրում է. «...մեռաւ թագաւորն Հայոց Յովաննէս... եւ թաղեցին զնա ի քաղաքն Անի, ի գերեզմանն առաջին թագաւորացն Հայոց»⁴⁸։

Երբ Հովհաննես Սմբատից հետո կարճ ժամանակ իշխած Աշոտ Դ-ի որդի Գագիկ Բ-ին (1042-1045) բյուզանդացիները 1045 թվականին արգելափակեցին Կոստանդնուպոլսում, և անեցիկների համար պարզ դարձավ, որ Բագրատունյաց թագավորությունը վերջ է գտել, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ նրանք ընդհանրական ողբ կազմակերպեցին թագավորների գերեզմանների մոտ. «եւ իբրեւ իմացան զօրքն Հայոց՝ թէ թագաւորն Հայոց այլ ոչ է ելանելոց

⁴⁴ «Ի ՆԶԷ (1038) քուականիս Հայոց ետու ես՝ Յովաննէս շահանշահ, որդի Գագկա շահանշահի զիմ այգին որ ի Կողբ՝ յիմ եկեղեցիս՝ ի Սուրբ Յովաննէս, զոր շինեցի ի վանսս Հոռովմոսի՝ հանդերձ ժամատաւքս եւ հարիւր բեռն աղ՝ յամենայն ամի, ազատ յամենայն շաբթ, ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն Պետրոսի եւ յառաջնորդութեան ուխտիս հաւր Յովաննիսի...»։ Նույն տեղում, էջ 417։

⁴⁵ Այս մասին հանգամանալից ուսումնասիրություն ունի էդդա Վարդանյանը (նույն տեղում, էջ 237-300)։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 400-401։

⁴⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 92։

յԱրևելս... արարին ամենայն քաղաքն ժողով՝ ուր էին գերեզմանն ամենայն Հայոց առաջին թագավորացն եւ անդ լացին զանտիրանալն ազգին Հայոց, լային և զաթոռ թագաւորութեանն իւրեանց...»⁴⁹: Հասկանալի է, որ այս դրամատիկ իրադարձությունը տեղի է ունեցել Հռոմոսի վանքում:

ՎԱՆՔԸ 12-13-ԴԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բագրատունյաց թագավորության անկմանը հաջորդած բյուզանդական 19-ամյա տիրապետության (1045-1064 թթ.) ժամանակաշրջանին վերաբերող որևէ տեղեկություն չունենք Հռոմոսի վանքից: Հայտնի է, որ 1064-ին Անին գրավեցին Ալփ Արսլանի գլխավորած սելջուկները, որից հետո քաղաքը հանձնվեց Շեղդադյան քրդական ամիրայական տանը, մասնավորապես մինչև 1110 թվականը իշխած Մանուչեին, որի մայրը Աշոտ Դ-ի դուստրն էր (Անիի վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ի քույրը): Մանուչեն բարյացակամորեն է վերաբերվել քաղաքի բնակչությանը, նրա համաձայնությամբ է 1081 թ. Անիում ժամանակավորապես վերականգնվել կաթողիկոսական աթոռը՝ գահակալ ունենալով Բարսեղ Ա Անեցուն (1081-1113): Հետագայում, ընդհուպ մինչև 13-րդ դարի սկզբները, Անիի եպիսկոպոսական աթոռը գտնվել է վերջինիս սուրբազանքների ձեռքում: Նրանցից նշանավոր էր հատկապես Բարսեղ Բ Անեցին, որը հիշվում է 1160-1199 թթ.: Նա բազմիցս հիշատակվում է նաև Հռոմոսի վանքի արձանագրություններում ու հիշատակարաններում:

Շեղդադյանների շրջանում թեև վանքի պատմության մասին քիչ տվյալներ են հայտնի, սակայն եղածներն էլ վկայում են, որ այն ապրել է բնականոն կյանքով, իսկ 12-րդ դարի վերջին զգալի վերելք է ապրել: Հռոմոսի վանքի այդ շրջանի հիշատակարաններում տեղեկություններ են պահպանվել վանական դպրոցի գոյության մասին (այդ մասին ստորև՝ գրչատանը վերաբերող հատվածում):

1174 թվականից պահպանվել է Պետրոս երեցի և նրա՝ ազատների դասին պատկանող եղբորորդիներ Հուսիկի ու Սիմեոնի նվիրատվական արձանագրությունը, որով վանքին են նվիրել Փարպիում (Արագածոտն գավառ) գտնվող իրենց այգին և դրա դիմաց խաչատուր վանահորից ստացել տարեկան չորս օր պատարագ: Ուշագրավ է, որ նվիրագրում նշվում է, թե այգին տրվում է վանքի բոլոր եկեղեցիներին՝ «... ի ս(ուր)բ եկեղեցիքս Հռոմոսի վանացս»⁵⁰: Մինչև 20-րդ դ. սկզբները մեծ Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան կողմում պահպանված է եղել վանքի Հովհաննես անունով տնտեսի տապանաքարը (1180)⁵¹:

1195 թ. Պետրոս վանահոր արձանագրությունը կարևոր տեղեկություններ

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 106:

⁵⁰ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 429:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 411:

է պարունակում: Նախ այն սկսվում է հետևյալ խոսքերով՝ «**Ի թւ. ՈԽԴ (1195) յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի...**»⁵², որտեղից երևում է, որ Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ Անեցին 1195-ին Անիում կաթողիկոս է հռչակվել: Բանն այն է, որ անեցիները Բարսեղի թեկնածությունն առաջ էին քաշել դեռ 1193-ին՝ Գրիգոր Դ Տղա (1173-1193) կաթողիկոսի մահից հետո, բայց Կիլիկիայում ընտրվել էր Գրիգոր Ե Քարավեժը, որը գահակալեց մեկ տարի և Կիլիկիո քաղաքական իշխանության հետ վեճի պատճառով ձերբակալվեց ու կասկածելի հանգամանքներում մահացավ: Բարսեղ Անեցու թեկնածությունը կրկին առաջադրվեց, բայց 1194-ին Սսում Կիլիկիայի Լևոն Բ իշխանի կամքով կաթողիկոս ձեռնադրվեց Գրիգոր Զ Ապիրատը (1194-1203): Քանի որ պատմիչներից այս դեպքերի մասին բավարար տեղեկություններ չունենք, Հոռոմոսի արձանագրության շնորհիվ կարող ենք փաստել, որ Կիլիկիայում Գրիգոր Ապիրատի ընտրությունից հետո անեցիները Բարսեղին կաթողիկոս են հռչակել Անիում:

Պետրոս վանահոր բուն արձանագրությունը վերաբերում է վանքի մահացած միաբանների համար մատուցվող պատարագների թվին՝ ըստ նրանց ունեցած աստիճանի: Նման արձանագրություններ կան նաև Անիի մերձակա մյուս վանքերում՝ Բագնայրում (1215 թ.) և Արջո Առիճում (13-րդ դ. սկիզբ)⁵³, բայց դրանցում կան որոշ տարբերություններ: Հոռոմոսի վանահայրը հետևյալ կարգն է սահմանում. «**Եթե ոք ի ս(ուր)բ միաբանացս փոխի ի Ք(րիստո)ս պատարագ մատուցուք՝ հաւրն՝ Դ (4) և (քառասունք), երիցուն՝ Գ (3) և (քառասունք), հաբեղային՝ Գ (3) և (քառասունք)...**»⁵⁴:

Պետրոս վանահոր 1195 թ. արձանագրությունն արժեքավոր է նաև այն տեղեկության շնորհիվ, ըստ որի, այդ ժամանակ վանքը գտնվել է Գրիգորի, Սմբատի և նրանց եղբայրների «տերություն» մեջ («...ի տերութեան վանացս Գրիգորոյ և Սմպատա և եղբարց իւրեանց...»): Ինչպես երևում է մի քանի այլ վիճագրերից, վանքի ու վանական տնտեսության կառավարման մեջ նրանք նշանակալից դեր են ունեցել: Նրանք նշվում են նաև Հոռոմոսի 1198 թ. արձանագրության մեջ, երբ Անին ու շրջակայքն անցել էին Զաքարյաններին, միայն թե այնտեղ Գրիգորը կոչվում է «Գրիգոր հեճուպ», այսինքն՝ սենեկապետի պաշտոն ունեւ հավանաբար հենց Զաքարյանների մոտ:

1198 թ. վանահայր Մխիթարը արձանագրությամբ նշում է, որ Սարգիս կրոնավորի ու վանքի մյուս միաբանների օգնությամբ, մեծ ծախսով ու աշխատանքով վանք է հասցրել «Ականց ջուրը», որը մինչ այդ փորձել են անել թագավորները (հավանաբար նկատի ունի Հովհաննես Սմբատին ու նրա հաջորդ Գագիկ

⁵² Նույն տեղում, էջ 436:

⁵³ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, էջ 183, 191:

⁵⁴ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 436-437:

Բ-ին), բայց չեն հասցրել գլուխ բերել («զԱկանց ջուրն, զոր մեր հին թագաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ եւ ոչ ժամանեցին բերել, Ա(ստուծո)յ կամաւքն մեծ ծախիւք եւ աշխատութեամբ ածաք զջուրս ի Հոռոմոսի վանքս»): Այս արձանագրությունը գրվել է, երբ Անին արդեն անցել էր Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների ձեռքը, իսկ վանքի հովանավորներ էին Գրիգոր հեջուբը, Սմբատը ու նրանց եղբայրները. «եղև այս ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն Բարսղի եւ ի տէրութեան վանացս Ք(րիստո)սասէր պատրոնացս Գրիգոր հեճուպին եւ Սմպատա եւ եղբարց իւրեանց եւ ի տէրութեան քաղաքիս եւ բոլոր երկրիս Մեծ Հայոց Ք(րիստոս)ի մեծ զաւրականացս Զաքարէի եւ Իւանէի, որոց հովանի լիցի Ս(ուր)բ Երրորդութիւն»⁵⁵:

Երրորդ անգամ այս նույն հովանավորները և Իշխանը հիշատակվում են Հովհաննես Սմբատի կառուցած եկեղեցու 1227 թ. հետաքրքրական վիմագրում. «Ես՝ Հեճուպ Գրիգոր եւ Սմբատ եւ Իշխանս հաստատեցաք ի մեր սեփական ուխտս, որ ոչ պատրոն եւ ոչ ճորտ ի վանքս աղունձ աղան, եթե ոք զգիրս զայս՝ պատրոն կամ հայր, լուծանէ՛ նզովի յԱ(ստուծո)յ եւ յամենայն սրբոց»⁵⁶: Գրիգոր հեջուբի ընտանիքի մասին հավելյալ տեղեկություն ենք ստանում 1201 թ. մի արձանագրությունից⁵⁷: Վանահայր Անդրեասի ժամանակ, 1215 թ. մի արձանագրության մեջ վանքի հովանավորներ Գրիգորի և Սմբատի անունների հետ հիշվում է նաև Վահրամը՝ «Ի հայրապետութեան տ(է)ր Սարգսի եւ ի տէրութեան վանացս Գրիգորոյ, Սմբատա, Վահրամա (եւ) եղբարց իւրեանց...»⁵⁸:

Վերջապես վանքի այս երկարակյաց պարոնի՝ Գրիգոր հեջուբի ու վերը նշված Իշխանի մասին տեղեկություն ենք քաղում 1228 թ. մեծ արձանագրությունից, որի սկզբում նշվում է. «Այս մեր գիր յիշատակի է՝ հեճուպ Գրիգորոյ, որդո Հասանա եւ եղբայրորդեաց իմոց, եւ Իշխանիս, որդո Քրդին եւ եղբայրորդեաց իմոց, տերանց ս(ուր)բ ուխտիս վանացս Հոռոմոսի»: Արձանագրության շարունակության մեջ շատ խիստ տոնով նշվում է, որ եթե վանքի պարոններից մեկը (տղամարդ կամ կին) կաշառքով վանահայր նշանակի, կամ եթե վանահայրը և «այլ գործաւորք» հայտնի կամ ծածուկ կաշառք տան, եթե վանահայրը վանքի եկամուտը վաճառի կամ թաքցնի, այդպիսիները պետք է նզովյալ լինեն: Ինչպես երևում է, Անիի տնտեսական վերելքին զուգահեռ, դրամաիրային հա-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 430-431:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 418:

⁵⁷ «Ես՝ Գրիգոր, որդի Հասանայ, որդոյ Իշխանին, ետու զիմ գանձագին գեղն՝ զԵրդս, ի մեր սեպհական ուխտս, ի տիեզերահոշակ վանքս վասն արեւատութեան որդոյ իմոյ Ամիր Հասանա եւ վասն յիշատակի հոգոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ Խաթունին...» (նույն տեղում, էջ 421):

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 470:

րաբերությունների խորացման և փողի դերի մեծացման պայմաններում բարքերի որոշակի անկում է տեղի ունեցել նաև եկեղեցական ասպարեզում (այդ մասին բազմաթիվ այլ վկայություններ կան) և անգամ այդքան հին ավանդներ ունեցող Հոռոմոսի վանքում, որի կանխմանն է ուղղված Գրիգոր հեջուբի և Իշխանի այս արձանագրությունը: Վերջիններս, ենթադրաբար, եղբորորդիներ էին, որոնց տոհմաձառը կազմելու մի փորձ է կատարել Ժ-Մ. Թիերին Թ. Թորամանյանի՝ Հոռոմոսին նվիրված նյութերի ժողովածուում⁵⁹:

13-րդ դարի արձանագրությունները Հոռոմոսի վիմագրական ժառանգության մեջ ամենից մեծաթիվն են: Դրանք կարելի է երկու մասի բաժանել՝ դարասկզբին՝ Անիի երկրորդ խոշոր ծաղկման և Զաքարյանների տիրապետության շրջանում գրվածները և 1236 թ. մոնղոլների կողմից Անիի գրավումից հետո եղածները: Այս շրջանի Հոռոմոսի աղբյուրներում նշված վանահայրերն են Մխիթարը՝ հիշատակված 1198-1211թթ., Անդրեասը՝ 1215 թ., Գրիգորը (Գրիգորիս)՝ 1218 թ., Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը՝ 1229-1253 թթ. և Հովսեփը՝ 1269 թ.: Նրանցից Բարսեղը 1239 թվականին հիշվում է նաև որպես Անիի եպիսկոպոս⁶⁰:

Դարասկզբի արձանագրություններից մեկը գրված է 1206 թ.՝ Անիի տիրոջ՝ Զաքարիա ամիրսպասալարի անունից, որտեղ ասվում է, որ նա քանդել է տվել Հոռոմոսի վանքին պատկանող ջրի վրա ապօրինաբար կառուցված մի ջրաղաց և ջուրը (ջրօգտագործումը) վերադարձրել վանքին⁶¹:

13-րդ դարի արձանագրությունները մեծ մասամբ նվիրատվական բնույթ ունեն: Որպես կանոն, նվիրագրերի վերջում նշվում է, թե նվիրատուն ու նրա մերձավորները որքան պատարագ են ստանում: Այս կարգի վիմագրերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղագրական նշումներ, որոնց մեջ առանձնանում են Անիին վերաբերողները՝ փողոցների անուններ, խանութ-կրպակների (կուղպակ) գտնվելու վայրեր և այլն: Համառոտ ներկայացնենք դրանց մի մասի պարունակած հիմնական տեղեկությունները:

1201 թ. Անիի նշանավոր մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցը նշելով, որ երկրի տերը՝ Զաքարիան իր պարոնն է, միաբանվել է վանքին («Ես Տիգրան... հաւատարիմ իմ պարոնին՝ Զաքարիաի, միաբանեցա ս(ուր)բ ուխտիս») և նվիրել է Անիի պարսպակից Գայլիձորում (Գլիձոր) իր կառուցած ջրաղացը: Նույն թվականին Խաչեղբայրն ու իր որդի Ավետիսը Հոռոմոսին նվիրել են իրենց սեփական

⁵⁹ A. Baladian, J.-M. Thierry, *Le couvent de Hořomos d'après les archives de Toros Toramanian*, p. 208. Ըստ այս տոհմաձառի՝ այն ծագում է նախնի Իշխանից, որի որդիներն են Հասանը և Քուրդը: Հասանն ունի երեք որդի՝ Գրիգոր հեջուբ, Սմբատ և Վահրամ: Հոռոմոսի 1234 թ. մի արձանագրություն թույլ է տալիս ասելու, որ Քրդի և Խորիշանի որդիներն են եղել Իշխանը և Սմբատը (կինը՝ Զմրուխտ խաթուն):

⁶⁰ Կ. Մաթևոսյան, *Անի*, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 107:

⁶¹ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, *նշվ. աշխ.*, էջ 432:

«Մարանց մարգ» կոչվող հողամասը: Հետաքրքրական է, որ ավելի ուշ՝ 1249 թ. Ավետիսը մի Ավետարան է նվիրել Հոռոմոսի վանքին, հիշատակարանում նշում է նաև հոր անունը (ՄՄ 7635)⁶²:

Ջաքարյանների շրջանում Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսը, որ հիշատակվում է 1213-1233 թթ., Անդրեաս վանահոր ժամանակ որպես Հոռոմոսի վանքի սեփականություն է հաստատել Ակնացը և Շավթահին, ինչպես և Աղբնագյուղի համայնքը («գԱղբնագեղի գժողովրդութիւնն»)⁶³:

1217 թ. մի արձանագրություն սկսվում է հետևյալ հետաքրքրական ձևակերպմամբ՝ «ես՝ Խովանդ Ամիր Սուլտանս վասն իմ արեւոյս եւ իմ որդեացն, ետու մարգ յԱստեղանի՝ յայնկոյս գետոյն»⁶⁴: Սա մինչև օրս հայերի մեջ կիրառվող «իմ արեւ» կամ ինչ-որ մեկի «արեւ» շատ հին ծագմամբ արտահայտության միջնադարյան ուշագրավ վկայություն է: Արձանագրության շարունակության մեջ հիշվում են մի շարք նվիրատուներ՝ Սուրհավը, որ տվել է Ճարպկանց մարգը, Սմբատը՝ Մարանց մարգի կեսը, Թագեոսի որդի Հովհաննեսը՝ «գջաղացն ի Գլիձորին, զմիջի ակն», որոնք հետո հուղարկավորվել են Հոռոմոսի վանքում:

1218 թ. Գրիգորիս վանահոր ժամանակ Վարդեանց տոհմից Վարդաճիժը նվիրել է Անիում «ի վերի փողոցին» գտնվող իր գնած կուղպակը և նրա ներքևում եղած նկուղ-գինետունը («տակառք»)⁶⁵:

1229 թ. Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղի վանահայրության ժամանակ Հոռոմոսին ձեռնադրել է նվիրել Տաշիր Զորագետի Կյուրիկե Բ (1145-1170) թագավորի թոռ և Դավթի որդի Վասակը: Վիմագրից երևում է, որ նվիրատուն այդ ձեռնադրված գնել է հենց Հոռոմոսի վանքից ու նվիրել Ս. Հովհաննես եկեղեցուն, որի դիմաց ստացել է այդ եկեղեցու բոլոր խորաններում Վարդանանց տոհմի մատուցվող պատարագները⁶⁶: Այն, որ միևնույն վանական համալիրի մեջ նվիրաբերումը կարող էր տրվել մեկ առանձին եկեղեցու և անգամ ժամատան, երևում է նույն 1229 թ. Հոռոմոսում ժամատուն-գրատուն կառուցած Վաչե Վաչուտյանի ու նրա կնոջ վիմագրից, որտեղ նրանք նշում են, թե Օշականում գտնվող մի այգի են նվիրում հենց այդ հաստատության հոգաժության համար. «ՈՂԸ (1329) շնորհուն

⁶² Հիշատակարանում նշված է. «Աւետարանս Հոռոմոսի վանից Սուրբ Յովանիսի է աւանդեալ ի մեղապարտ ծերոյս յԱւետեացս, որոյոյ Խաչեղբարն...» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 252):

⁶³ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 442:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 438:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 443:

⁶⁶ «...ես՝ Վասակ որդի Դաւթի թոռն Կիւրիկէի արքայի, տէր Նորբերդի, խոստովանող Քրիստոսի միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ ետու ի Սուրբ Յովանէս ընծայ զիմ գանձագին ձիթահանքն, որ ի վանացս գնեցի վերումբ եւ ամենայն ամրութեամբ յառաջնորդութեան Տեառն Բարսղի որդոյ Ամիր Երկաթայ եւ փոխարէն ինձ հատուցին գտան Սրբոց Վարդանանց յամեն ամի բոլոր յեկեղեցիս զպատարագն որչափ ես կենդանի եմ Վարձամայ եւ Թամարին առնեն եւ յետ վախճանին իմոյ ինձ, արդ կատարիչ գրիս արձնին ի Քրիստոսէ...» (Նույն տեղում, էջ 446):

Քրիստոսի, ես՝ Վաչէ որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն դուստր Ապուսեր-
հին շինեցաք զնշխարատունս ի վանքս Հոռոմոսի յառաջնորդութեան Տեառն Բարս-
ղի որդո Ամիր Երկաթայ եւ տվաք ընծա գրատա[նն]... զմեր գանձագին այգին ի
յԱւշական...»⁶⁷: Ի դեպ, այդպիսի իրողություն տեսնում ենք նաև Սանահինի վան-
քի գրատան արձանագրություններում⁶⁸: Հետաքրքիր է, որ Հոռոմոսում այգի է
նվիրվել նաև վանքի հյուրատանը⁶⁹:

1234 թ. Քրդի որդի Սմբատի այրին՝ Զմրուխտ Խաթունը, Հոռոմոսին նվիրել
է Կամրջի ձորի (հավանաբար Ախուրյանի ձորի կամրջամերձ հատվածն է) Աբե-
լենց ակ կոչվող ջրաղացը⁷⁰:

Մինչմոնղոլական շրջանին պետք է վերագրել նաև Շերանիկի անթվական
նվիրատվական արձանագրությունը: Նա իր մասին գրում է՝ «Ես՝ Շերանիկս
զաւրացա ի զինուորութեան...»⁷¹, նշում, որ նվիրել է Ծմակի իր գանձագին այ-
գին: Կնոջ անունն է Մարիամ: Հավանաբար նրանց որդին է Ասլանը՝ «որդի Շե-
րանկանն», որը 1231 թ. կնոջ՝ Ասուշահի հետ նվիրել է Գողենց գյուղի կես դան-
գը⁷² (դանգը ամբողջն է՝ բաժանված 6 մասի): Վերջինիս արձանագրությանը
հաջորդում են նույն 1231 թ. ևս երկու նվիրագրեր. Վահրամ Լոռեցու որդի Խոս-
րովն ու կինը՝ Շուշիկը, տվել են Քարհատ գյուղի իրենց բաժինը⁷³, Մուկատի որ-
դի Կազերն իր մոր՝ Մամիկի հետ տվել են երկու տուն⁷⁴: Նույն շրջանում Շահ և
Խուրթի անունով նվիրատուները Ծառավանում գտնվող երկու կուղպակ են
տվել վանքին⁷⁵:

Մոնղոլների 1236 թ. կործանարար ներխուժումից հետո՝ 1245 թ. Ալուզի
որդի Խետենեկը և նրա կին Մարջանը վանքին նվիրել են ոմն Իշխանի կողմից
իրենց տրված «զթէզանո շամբն, որ գետն ի մէջն կու անցանէ...»⁷⁶: Մեկ տարի
անց՝ 1246-ին, Աշոտ Դսեղեցին (Գևորգի որդին, Աշոտի թոռը), ինչպես ինքն է
գրում՝ «ի նեղ եւ ի չար ժամանակիս, յետ կործանման տաթարին, մինչ էր վանքս
ի նեղութեան», նվիրել է մի Ավետարան և ընտանի կենդանիներ (4 եզ, 3 կով, 4

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 475:

⁶⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 156, 162-163:

⁶⁹ «Ես Բարդղիմէոս աբեղա Փարբեցի ետու զիմ գանձագին այգին, որ ի Փարբի է՝ ի վանացս, ի հիւրատունս, եւ նոքա հատուց(ին) ինձ պատարագ ի տարին ար մի» (S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ. 427):

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 448:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 452:

⁷² Նույն տեղում, էջ 424:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 425:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 460-461: Ծառավանը հավանաբար Անիից ոչ հեռու գտնվող Ծառաբար բերդի մերձակա ավանն է:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 434:

էշ, 2 ձի), որի դիմաց Բարսեղ արքեպիսկոպոսն ու Սարգիս վարդապետը գրուած են, որ Աշոտին վանքի պատրոններից մեկն են համարել՝ «ընգալաք զնա իբրև զմի ի պատրոնաց մերոց»⁷⁷:

Հոռոմոսի վանքի՝ մոնղոլներից կրած վնասի մասին մեկ այլ վկայություն ենք գտնում 1251 թ. Առյուծ Հոգևորյանցի և նրա կին Սեդայի արձանագրության մեջ: Այստեղ ասվում է, որ նրանք վերականգնել են վանք եկող ջուրը՝ «որ տա-թարովս խուպանեալ էր», նաև նվիրաբերել կուղպակ Անիում՝ «որ ի Կաշկակարոցին»⁷⁸: Նույն թվականին Յիսիկ մականունով Հովհաննեսն իր արձանագրության մեջ փաստում է՝ «յետ աւիրման տաթարիս վանացս ջաղացանիս աւեր եւ գրաւական էր...», ապա նշում, որ 40 դահեկանով գրավից ազատել է ջրաղացը, նաև վանքին նվիրել իր գրել տված մի ձեռագիր՝ «Մարտիրոսը»⁷⁹ (Հայսմա-վուրք):

Այս շորս վիմագրերը պատկերացում են տալիս մոնղոլների գործած ավերածությունների ծավալի մասին: Ընդհանրապես, հանրահայտ է նրանց դաժանությունն ամեն տարիքի ու սեռի մարդկանց նկատմամբ, սակայն այս մի վանքի օրինակով, կարելի է պատկերացում կազմել նաև տնտեսական կառույցների ավերման և կենսական պայմանների համընդհանուր անկման մասին:

Թվարկենք այս շրջանի ևս մի քանի նվիրագրեր: 1247 թ. Սմբատի որդի Աղադովլեսը վանքին տուն և հող է նվիրել («ի Դարսպարի զԳիշկոյն տունն իւր հողովն...»)՝⁸⁰: 1250-ին Հոռոմոսին նվիրատվություն է կատարել Սանահինի վանքի առաջնորդ Ավետիս վարդապետը՝ «ազգաւ ի մայրաքաղաքէս Անո» (չի նշվում, թէ ինչ է տվել)⁸¹:

1253-ին Ապրկանի որդի Հովհաննես Արքաունը և նրա կինը («ես՝ Յոհաննես Արքաուն որդի Ապրկան եւ ամուսին իմ Մուլուքան») տվել են իրենց զնած երկու տունը, «որ Ակուրնաց կոչի», նաև ցորեն և դրամ՝ ձեթի համար⁸²: «Արքաուն» մականունը վկայում է, որ այս Հովհաննեսը սերտ առնչություն է ունեցել մոնղոլների հետ⁸³:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 450:

⁷⁸ Կուղպակի տեղը նշվում է՝ «...կուղպակն, որ ի Կաշկակարոցին քանակից է վերի դեմն Տիգրանա ներքին պլերոյն...» (նույն տեղում, էջ 461-462): Այսինքն՝ կուղպակը վերին կողմից (դեմ) սահմանակից (քանակից) է Տիգրանի կուղպակին, իսկ ներքինից պետք է լինի մյուս կուղպակատիրոջ անունը, մեր կարծիքով՝ Մլխերոյն (Մլխեր անունից): Յավոք, արձանագրության լուսանկարի այդ մասը շատ աղոտ է, բայց պետք է նկատել, որ այն գրված է խորը փորվածով տողերի միջև: Կարծում ենք, հենց այդ պատճառով, այնքան էլ նկատելի չի եղել «Մ» տառի վերին մասնիկը, ուստի վերծանվել է «պլերոյն...»:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 463:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 420:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 451:

⁸² Նույն տեղում, էջ 464:

⁸³ Ն. Մառ, «Արքաուն» քրիստոնյաների մոնղոլներին անվանումը հայ քաղկեդոնականների խնդրի առնչությամբ, Երևան, 2016:

1266 թ. Ղազարի որդի Ալեքսը գնել է կուղպակ Անիի «Ծռագուկակին»⁸⁴ և նվիրել վանքին: «Զուկակ» էին կոչվում Անիի փոքր փողոցները, նրբանցքները (բառն արաբական ծագում ունի): Դրանցից մեկը, ինչպես երևում է, թեքություն կամ զիգզագ է ունեցել, այդ պատճառով կոչվել է Ծռագուկակ:

1269 թ. Շարապշահի դուստր Թաիկ թագուհին⁸⁵ Հոռոմոսին նվիրել է Անիի Դվինի դռան մոտ գտնվող ջրաղացի «Աբելի ակ» կոչվող մասը, որը նրա որդի Հազարպեկը գրավի դիմաց վերցրել էր ոմն Գարեգինից, նաև հավելյալ ծախսեր արել (ընդհանուր՝ 1500 արծաթ դրամ)⁸⁶:

1273 թ. Զաքարիա հեքիմի (բժիշկ) որդի Աբլհասան հեքիմը (պապի անունը՝ Բլհասան) նվիրել է «յԱպրնուց ձորի» իր ջրաղացի շորս բաժինը⁸⁷:

Հարուստ քաղաքացիությունների ներկայացուցիչներ Ուքան Քարիմատինը, նրա եղբայր Պապան Վախրատինը և վերջինիս կին Դապտա Խաթունը (Սարգիս Արքաունի դուստրը), որոնք 1271 թ. ձեռք են բերել և հիմնովին վերաշինել Անիի և Հոռոմոսի վանքի միջև գտնվող՝ Ախուրյան գետի ափամերձ Կարմիր վանքը⁸⁸, 1274 թ. Հոռոմոսին բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարել, այդ թվում՝ մի այգի Թալինում, եկեղեցական սպասք և այլն⁸⁹:

Հոռոմոսի 1280 թ. մեկ այլ վիմագիր, կարծում ենք, բացառիկ տեղեկություն է պարունակում հայտնի Տիգրան Հոնենցի ժառանգների մասին: Գավթի հյուսիսային որմին վիմագիրը վկայում է. «Զիթ (1280) կաման Ա(ստուծո)յ ես՝ Մամբան դուստր՝ Աբասլաին, թոռն Տիգրանայ ետու զիմ հայրենի բաժինք գեղն՝

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 467:

⁸⁵ Շարապշահի և Թագունու դուստր Թայիկ թագուհին (հավանաբար կապ են ունեցել Կյուրիկյան թագավորական տոհմի հետ) բազմիցս հիշվում է Բագնայրի վանքի արձանագրություններում: Նա եղել է Զաֆարյանների ֆեոդոդի Խոռասի անդրանիկ որդի Սասնայի կինը, սակայն 1232 թ. արդեն այրիացել էր: Որոշ ժամանակ անց ամուսնացել է ոմն Գրիգորի հետ, որից ունեցած որդին պիտի լինի Հազարպեկը (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, *Անի-Շիրակի պատմություն*, Երևան, 2010, էջ 81-90):

⁸⁶ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 468:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 434:

⁸⁸ Այդ մասին վիմագրում նշվում է. «Ի թուխ Զի (1271) շնորհին Ա(ստուծո)յ, ես՝ Ուֆան Քարիմադին և եղբայր իմ Պապան Վախրատինս, որդիք Սարգիս, թոռն Հոգոյն և հարսն իմ Դապտայ Խաթունս գնեցաք զվանս իւր ամենայն սահմանաւս, հողով և ջրով, և շինեցաք ի կորոյ ի զարդարեցաք սպասիւք և գրեմաւ...» (И. Орбели, *Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 474): Արձանագրության վերջում, որտեղ նշվում են համապատասխան պատարագները, առկա է նաև Դապտա Խաթունի հոր՝ Սարգիս Արաունի անունը, որն ստացել է Դ (4) պատարագ: Հ. Օրբելու հրատարակության մեջ նշված է Դ (3), մենք տեղում և լուսանկարի միջոցով նշտել ենք, որ Դ (4) է:

⁸⁹ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 467:

զՃոխքագոմն ի ս(ուր)բ Յովանէսի, յիշատակ ինձ եւ որդոյ իմոյ Սարգսի եւ սպասաւորքս հատուցին տարին Ե (5) պատարագ՝ Բ (2) ինձ, Գ (3) Սարգսի...»⁹⁰: Բարձրաշխարհիկ խավին բնորոշ Մամբան անունով տիկնոջ՝ Տիգրան Հոնենցի թոռնուհին լինելու ենթադրութեան օգտին է խոսում վիմագրի ընդհանուր ոճը, երբ նա նշում է ոչ միայն հորը, այլև պապին (կանանց դեպքում նման բան հազվագեպ է պատահում), միաժամանակ հայտնելով, որ իր որդուն՝ Սարգսի համար, վանքին նվիրել է իր «բաժինք» (օժիտ ստացած) գյուղը: Այսինքն, առավելապես շեշտում է իր տոհմական ծագումն ու հավանաբար պապից ավանդված կարողութունը: Հիշենք, որ ժամանակին (1201 թ.) Հոռոմոսին նվիրատվութուն էր կատարել նաև Տիգրան Հոնենցը: Հայտնի է, որ վերջինիս՝ 1215 թ. Անիում կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին հետագա տասնամյակներին անցել է քաղաքի հայ քաղկեդոնական համայնքին, զարդարվել վրացագիր բացատրութուններով, որմնակարներով: Եթե Մամբանն իրոք Տիգրան Հոնենցի թոռնուհին է, ապա նրա վիմագիրը Հոռոմոսում թույլ է տալիս ասելու, որ Հոնենցի ժառանգները քաղկեդոնական չեն դարձել:

1281 թ. Ռատի որդի Մկրտիչ աբեղան և նրա հոգևոր եղբայր Գրիգոր քահանան վանքի համար հնձաններ են կառուցել Արուճում ու Փարպիում և նոր այգի տնկել՝ «...շինեցաք վերստին զընծնանանին յԱրուճ եւ ի Փարպի եւ արկաք նորք...»⁹¹:

Մեծ թիվ են կազմում նաև 13-րդ դարի անթվական արձանագրութունները: Դրանցում նշվում են բազմազան նվիրատվութուններ: Վիմագրերից մեկում Աստվածատուրի որդի Առյուծը նշում է Անիի «Բուն փողոցում» իր գնած ու վերաշինած և վանքին տված կուղպակի մասին⁹²: Անթվական արձանագրութուններից մեկում թվարկվում է Անիում գտնվող և վանքի սեփականութունը հանդիսացող անշարժ գույքը («Հոռոմոսին վանացս հայրենիք, որ ի քաղաքին այս են...»): Հոռոմոսի միաբան Գեորգ ծեր երեցը տվել է իր հայրենի տները, որ Կարուց դռան մոտ էին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դիմաց⁹³, Գյուտիկ կրոնավորը տվել է քարափի մոտ գտնվող իր հայրենի տունը, ոմն Վահրամ (Վարհամ) տվել է կուղպակ քաղաքի Դարբնո փողոցում՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ, Աբրահամը

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 469: Գրվում գյուղի անունը տպված է «զՃոխքագոմն»: Մանոթագրության մեջ Ժ.-Պ. Մանեն ենթադրել է, որ անունը պետք է Ճոխքագոմ եղած լինի (տե՛ս անդ), որը հաստատվում է լուսանկարով (այն շնորհակալությամբ ստացել ենք Էմմա Աբրահամյանից):

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 465: «Նոր» տվյալ դեպքում նշանակում է նորատունկ այգի:

⁹² Նույն տեղում, էջ 453: Անիի Բուն փողոցը հավանաբար սկսվում էր Բաղաֆի Ավագ դռնից:

⁹³ Այս արձանագրության շնորհիվ հնարավոր է դարձել նշտել Անիի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու տեղը, որը հիշվում է նաև այլ աղբյուրներում (Կ. Մաթևոսյան, *Անի*, էջ 342-344):

նվիրել է բերդի դիմաց գտնվող պարտեզ, Սապի անունով մեկն իր հայրենի տները՝ Իգաձորի դռան մոտ՝ որպես «վանացս ասպնջականոց» (հյուրատուն)⁹⁴:

Մեկ այլ արձանագրության մեջ նշվում են Հոռոմոսին պատկանող Արուճում գտնվող փոքր այգիները՝ «Ի յԱրուճ փոքր այգիքն են վանացս՝ եկեղեցականին, Քաւշուտին, Լապստակայն, Հանկանն, Առեւծկանն, Աղպետեալցն, Թուխայրեանցն, Խաչեղբարն եւ պատարագի Քրիստոս յանուն սոցա ի Խաչին ութաւրէքն՝ Ի (20)»⁹⁵: Այստեղ հետաքրքիր է, որ այգիները կոչված են դրանց տերերի անուններով, որոնք և ստանալու են նվիրատվության դիմաց նախատեսված 20 պատարագը:

13-րդ դարը Հոռոմոսում եղել է նաև շինարարության շրջան: Մասնավորապես, բարձրագիր Ս. Հովհաննես եկեղեցու և գավիթի հարավային կողմում ձևավորվել է մի ամբողջ համալիր՝ եկեղեցուն կից Խուժլու Խաթունն իր մոր՝ Ռուզուքանի համար կառուցել է դամբարան, որի երկրորդ հարկում միմյանց կից երեք մատուռներ են: Հարավից սրանց պատակից է Վահրամ Հեջուբի դուստր Խաթունի կառուցած մատուռը (բոլորը՝ 13-րդ դարի 10-20-ական թվականներ): 1229-ին Զաքարյանների ստորակա Վաչե Վաչուտյանն ու նրա կին Մամախաթունը այս մատուռներից արևմուտք կառուցել են քառակուսի հատակագծով մեծ շենք, որն արձանագրության սկզբում կոչում են նշխարատուն, իսկ շարունակության մեջ՝ գրատուն: 1277-ին այս մասում Առյուծ Հոգեորդանցը և նրա կին Սեդան կառուցել են մեկ այլ նշխարատուն՝ կից գավիթով: Վերջինիս վիմագրում նշվում է ճարտարապետի կամ կառուցող վարպետի անունը՝ «...վարպետ Ֆրերս՝ Կարնո քաղաքացի»⁹⁶: Ի դեպ, այստեղ «վարպետ» բառի մեզ հայտնի ամենավաղ վկայությունն է վիմագրության մեջ: Վերոնշյալ շինարարական իրագործումների մասին են վկայում համապատասխան վիմագիր արձանագրությունները, որոնցով նշվում են նաև զանազան նվիրատվությունների մասին:

ՀՈՌՈՄՈՍԸ 14-20-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ինչպես տեսանք, Հոռոմոսի վանքի պատմությունը սերտորեն կապված է Անիի պատմության հետ, սակայն հետաքրքրական է, որ վանքը գործել է անգամ Անիի ամայացումից հետո՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը: Հայտնի է, որ քաղաքը կենսունակությունը պահպանել է մինչև 14-րդ դարի կեսերը, որի մասին վկայում են մի քանի վիմագրեր և հիշատակարաններ: Մինչև այդ շրջանը

⁹⁴ S. Karapetyan & J. -P. Mahé, նշվ. աշխ, էջ 457:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 455: Հետաքրքրական է, որ Առուի բազմաթիվ այլ այգիներ իրենց հատուկ անուններով հիշատակվում են Անիի, Հառիճի, Լիբատավանքի արձանագրություններում:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 478:

եղած Հոռոմոսի վանքից ծագող նյութերը նույնպես սակավ են: Դրանցից հիմնականը 1336 թ. Զաքարյան Վահրամ աթաբեկի (Շահնշահ Ա-ի թոռան) արձանագրությունն է՝ գրված Ստեփանոսի վանահայրության ժամանակ, որով նա վերստին վավերացնում է իր նախնիների նվիրատվությունները վանքին և ավելացնում նորերը⁹⁷: Սա վկայում է այդ շրջանում Հոռոմոսի ունեցած համեմատաբար կայուն տնտեսական վիճակի մասին: Վանահայր Ստեփանոսի անունը պահպանվել է նաև Հոռոմոսին ընծայված մի ձեռագրի արձանագրության կազմի 1347 թ. արձանագրության մեջ⁹⁸:

Հոռոմոսի մասին նախորդ ուսումնասիրողները 14-րդ դարի 30-ական թվականներից մինչև 1685 թվականն ընկած ժամանակահատվածը սովորաբար համարել են վանքի պատմության անհայտ շրջան: Ինչպես Լեոն է գրում. «Հոռոմոսի կյանքը ներկայացնող արձանագրությունները ընդհատվում են 1336 թվականին... այնուհետև սև անհայտություն է գալիս հռչակավոր վանքի վրա...»⁹⁹: Իսկ Թ. Թորամանյանը նշում է. «1336 թվականեն հետո 349 տարի վանքին վիճակը անստույգ է, եթե բոլորովին ամայացած չէր, գոնե անտերունչ վիճակի մատնված էր մինչև 1685 թվականը, երբ Դանիել վարդապետ նորոգեր և վերստին շենացուցեր է»¹⁰⁰: Հիշյալ երեքուկես դարը վանքի համար անհայտության ժամանակ է համարում նաև Ժ.Մ. Թիրերին¹⁰¹:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի կարծեցյալ «անհայտությունը» մեծապես լցնում են Հոռոմոսում գրված կամ վանքին նվիրված (այստեղ պահված) ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները և մի քանի այլ նյութեր: Դրանցում հիշատակվում են վանահայրերի անուններ, վանքի պատմության համար կարևորություն ունեցող այլ փաստեր:

Ինչպես Հայոց միջնադարյան այլ վանքերում, այնպես էլ Հոռոմոսում եկեղեցիների պատերին կան ուխտավորների խաչաքանդակներ, որոնց մոտ եր-

⁹⁷ Նվիրաբերված տարածքները ներկայացվում են հետևյալ կերպ. «ԳԳանձայհանն և զՋողֆայ գոմն իրենց հանդավարաւմն հողով և ջրով ու Դ (4) կոբարովն՝ արեւելից դեհն մեծ շահընտն Մասթարոյ արեւմտից դեհն ջրհորն հիւսոյ դեհն խայշով փարախն հարավոյ դեհն Աբեղին ջրդիրն», նույն տեղում, էջ 415:

⁹⁸ Արձանագրության մեջ Հոռոմոսի վանահորից բացի հիշվում են նաև Սարգիս կոնսվորը և Սադունյան իշխանական տնից Մանկասարը (Կ. Մաթևոսյան, «Կազմարարությունը Հոռոմոսի գրչության կենտրոնում», ԼՀՔ, 1986, № 10, էջ 64-68, Հ. Մարգարեան, «Մանկանաբերդցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում», Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԺԲ, Պէրոս, 1998, էջ 29-33):

⁹⁹ Լեո, Անի, էջ 122:

¹⁰⁰ Թ. Թորամանյան, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու*, Երևան, 1942, էջ 302:

¹⁰¹ J.-M. Thierry, *Le couvent Arménien d'Hořomos*, p. 5.

բեմն լինում են նաև փոքր վիմագրեր՝ թվականով: Հոռոմոսում նման մի խաչաքանդակի կողքին նշված է 1447 թվականը՝ «ՊՂԶ (1447), յիշատակ է Ղրմզին»¹⁰²:

Հիշատակարաններից առաջինը 1459 թ. Աստվածատուր եպիսկոպոսի՝ Հոռոմոսին ընծայած Ճաշոցի հիշատակարանն է: Բուն ձեռագիրը գրվել էր Այրիվանքում, գրիչ՝ Մատթեոս, նկարիչ՝ Ստեփանոս (ՄՄ 6272): Հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ ես՝ Աստուածատուր եպիսկոպոս շնորհեցի զսուրբ գիրքս Հոռոմոսի վանաց դրանն, Սուրբ Յովանիսի և Սուրբ Աստուածածինին դրանցն, յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց... և մի՛ իշխեսցի հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ ուխտին գողանալով կամ ծախելով կամ գրաւելով...»¹⁰³: Հետաքրքրական է, որ այստեղ առաջին անգամ Հոռոմոսի վանքում նշվում է նաև Ս. Աստվածածին անուանով եկեղեցի: Այն հավանաբար Ս. Հովհաննէս գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում եղած մատուռներից մեկի անվանումն է:

Ձեռագիրը քառորդ դար Հոռոմոսում է մնացել: Այդ է փաստում նույն ձեռագրի՝ 1485 թ. մեկ այլ հիշատակարան՝ գրված Հոռոմոս այցելած Հայոց Սարգիս Գ (1484-1515) կաթողիկոսի ձեռքով. «Ես՝ Սարգիս կաթողիկոս և Գրիգոր վարդապետ տեսաք զտարեգիրքս, որ Աստուածատուր եպիսկոպոսն գրել է տուել և յիշատակ գրել ի Հոռոմոսի վանքս և անիծալք փակել, որ ի Սուրբ Յովանիսի դուռս կենայ: Մեք այլ կրկին հաստատեցաք զտարեգիրքս ի Հոռոմոսի վանքս, ի դուռս Սուրբ Յովանիսիս, ի յառաջնորդութիւն վանացս Գրիգոր եպիսկոպոսի...»¹⁰⁴: Այստեղ կարևոր է հատկապես Գրիգոր եպիսկոպոսի՝ վանահայր լինելու մասին նշումը:

Հաջորդ՝ 16-րդ դարում Հոռոմոսում ձեռագիր Ավետարան է ընդօրինակել վանահայր Հովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նաև ստացողն էր: Մատյանն այժմ պահվում է նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում (թիվ 59): 1585 թ. հիշատակարանում գրիչը նշում է. «Ըստ այսմ արինակի փափաքեալ եղև աստուածայինս սուրբ Աւետարանիս պատուական հայրապետն Յոհանէս եպիսկոպոսս և ստացաւ գրել իւր յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց...», մեկ այլ տեղում ավելացնում է՝ «նկարեցաւ սուրբ առաքելագործ Աւետարանս ձեռամբ Յոհանէս եպիսկոպոսի Հոռոմոսի վանաց...»: Հիշատակարանում նա նշում է իր ուսուցչին՝ Հովհաննէս եպիսկոպոսին¹⁰⁵: Գրիչը մի շարք հետաքրքրական տեղեկություններ է

¹⁰² S. Karapetyan & J. -P. Mahé, նշվ. աշխ, էջ 483:

¹⁰³ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմող՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 122:

¹⁰⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմող՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 70:

¹⁰⁵ Ս. Տէր-Ավետիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Ե. Ա., Վիեննա, 1970, էջ 134:

հայտնում իր ու ազգականների վերաբերյալ՝ թվարկելով 34 հոգու անուն: Դրանցից մեկը եպիսկոպոսի եղբորորդին էր՝ դարձյալ Հովհաննես անունով վարդապետը: Այս տվյալները կարևոր են ոչ միայն բուն վանքի, այլև Անիի պատմության տեսանկյունից, քանի որ Հոռոմոսն, ըստ էության, Անիի վանքն էր:

Այսպիսով վերը բերված 15-16-րդ դդ. հիշատակարանների վկայությունները մեծապես լցնում են Հոռոմոսի վանքի պատմության երեքուկեսդարյա կարծեցյալ «անհայտության» շրջանը՝ հաստատելով, որ այդ ժամանակաշրջանում վանքը թեև գտնվել է դժվարին պայմաններում, բայց գոյատևել է, ունեցել եպիսկոպոսի աստիճան ունեցող առաջնորդներ: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ Անին այդ ժամանակ արդեն դատարկվել էր բնակչությունից, որի պատճառով Հոռոմոսը, փաստորեն, զրկվել էր եկամուտներից:

Վանքն, այնուամենայնիվ, մի որոշ ժամանակահատված լքվել է, հավանաբար 1604 թ. ողբերգական դեպքերի ժամանակ, երբ թուրքերի դեմ պատերազմող պարսից Շահ Աբաս Ա-ն իր դեմ արշավող թշնամու ճանապարհն ամայացնելու համար Շիրակից մինչև Զուղա (Նախիջևան) տեղահան արեց ողջ բնակչությանը և բռնություններ գաղթեցրեց Պարսկաստանի խորքերը: 1685 թ. Հոռոմոս եկած և վանքի վերականգնման գործը ձեռնարկող Դանիել վարդապետը ցավով արձանագրել է տեղի՝ վաղուց ի վեր «աւերեալ» լինելը: Դանիել Տիգրանակերտցու թողած արժեքավոր արձանագրության մեջ մասնավորապես ասվում է. «Ի ՌՃԼԳ (1685) թուաբերութեան Հայոց նորոգեալ պայծառացաւ թագաւորաշէն մեծաւքանչ Հոռոմոսին վանքս ձեռամբ Դանիէլ Տիգրանակերտցոյ... Զի ունէր ժամանակս ոչ սակաւ աւերեալ, աղբով եւ հողով լցեալ, զոր տեսեալ վերոգրեալ Դանիէլ վարդապետին, եռաց ի հոգի իւր եւ էարկ զանձն ի շարշարանս, ի դառն ժամանակի, յորում ազգս Հայոց յոյժ էին չքաւորեալք, եւ իշխանութեամբ եւ ջանիւ լուսաւորեալ մաքրեաց զվանքս Սուրբ Յովհաննիսի ի տղմուտ եւ ի զազիր մթազգացութենէն»¹⁰⁶: Այսպիսով, Դանիել Տիգրանակերտցու ջանադիր աշխատանքով նորոգված վանքում կրկին վերահաստատվում է հոգևոր կյանքը, որն այնուհետև, առանց ընդհատվելու, շարունակվում շուրջ երկուսուկես դար:

Վանքի այս վերաշինումից կարճ ժամանակ անց գրված երկու փոքր վիմագրեր վկայում են այստեղ նոր միաբանության կազմավորման մասին՝ «Ես Տէր Սամէլս Յուշնեցի եկի Դոշավանք, թվին ՌՃԼԶ (1687)»¹⁰⁷: Այս վիմագրում առաջին անգամ վանքի հնավանդ Հոռոմոս անվան փոխարեն հանդիպում է Դոշավանք (այլուր նաև Խոշավանք) օտարահունչ անվանումը: Նույն թվականից է

¹⁰⁶ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ, էջ 484:

¹⁰⁷ Նույն աղբյուր:

ոմն Թաթոսի գրությունը, որտեղ նա իրեն համարում է «կացի», այսինքն՝ աշակերտ. «Եւ կացի Թաթոս գիրցի, թվին ՌՃԼԶ (1687)»¹⁰⁸:

Մեր օրերն է հասել 17-րդ դարի ավարտին՝ 1699 թ. Ամիթեցի մահտեսի Դահմազի՝ Հոռոմոսի վանքին նվիրաբերած մի վարագույր (Հայաստանի Ազգային պատկերասրահ, Արևելք-225/1010): Դրա վերին մասում ավելացված կարմիր կտորի վրա ասեղնագործված է հետևյալ հիշատակագրութունը. «Յ(ի)շ(ատա)կ է վ(ա)րագուրս Համթեցի մղտսի Դահմազին ի դ(ու)ռն Ս(ուրբ) Յովանն, թվին ՌՃԽԸ (1699) ի վանքն Հոռոմոսի Ս(ր)բ(ո)յն Մկրտչի»:

1705 թ. Ամրդուլու վանքից հեռացած մի խումբ երիտասարդ վարդապետներ, որոնց թվում էին հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձած Հովհաննես Կոլոտը, երուսաղեմի ապագա հայտնի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը և նրա մորեղբորորդին՝ ապագա Աբրահամ Բ Խոշաբեցի կաթողիկոսը, վանքից վանք անցնելով հասնում են մինչև Հոռոմոս՝ «...մինչ ի վանքն Հոռոմոսի եւ առեալ անդ զսակաւ ինչ շունչ տեսութեամբ տաճարին սրբոյ մեծին Յոհաննու»¹⁰⁹:

1714 թ. Կարսում գրված մի հիշատակարանում Երեմիա գրիչը նշում է Հոռոմոսի նոր վանահայր Խաչատուր վարդապետին, որը մի ժամանակ եղել է նաև Կարսի Ս. Աստվածածնի առաջնորդը՝ «... առաջնորդութեան սուրբ վանացն Յովհաննու, որ այժմ ասի Ղօշավանք, Խաչատուր վարդապետի...»¹¹⁰: Վանքը Ղօշավանք անունով է կոչում նաև Սահակ էրզրումցին՝ 1765 թվականից առաջ գրած մի չափածո ստեղծագործության մեջ. «Տաղ Ղօշավանից Սրբոյն Յոհաննու ասացեալ ի Սահակէն...»¹¹¹:

18-րդ դարի կեսերին Հոռոմոսում հիշվում է երկու վանահայր՝ 1751 թ. հատվածաբար պահպանված մի արձանագրության մեջ նշվում է Ավետիք եպիսկոպոսը¹¹², իսկ այլ աղբյուրներում՝ 1751-55 թթ. եղիա վարդապետ Ալաշկերտցին¹¹³: Վանքի արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ 1788 թ. Հովհաննես Շամբեցի վարդապետը նորոգել է Ս. Հովհաննես եկեղեցու զանգակատունը, վանքի պարիսպը և այլն¹¹⁴: Այս շրջանում աստիճանաբար վերականգնվում են նաև վանքի մշակութային ավանդները: 1782 թ. Ակնագյուղեցի Գրիգոր աբեղան

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 485:

¹⁰⁹ Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ որ կոչի Զենօբ, Կ. Պոլիս, 1719, հավելված վերջում՝ «Յիշատակարան տեսուն Յօհաննու Եպիսկոպոսի Մամիկոնէից տանն՝ Ժողովողի պատմութեան ի միում տեղոջ» (Յովն. Կոլոտ), էջ ԺԵ:

¹¹⁰ ՄՄ 4608, էջ 114-115:

¹¹¹ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 863:

¹¹² J.-M. Thierry, *Le couvent arménien d'Hořomos*, p. 85.

¹¹³ Ս. Էփրիկեան, *Բնաշխարհիկ բառարան*, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 224-225:

¹¹⁴ Ա. Մխիթարեանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

Հոռոմոսում ընդօրինակում է Առաքել Սյունեցու «Մեկնութիւն սահմանաց Դաւթի» գործը (ձեռ. եղմ. 2023):

Հոռոմոսի հնամյա վանքը բարվոք վիճակում էր գտնվում նաև 19-րդ դարի ընթացքում: Այս շրջանում այն ենթարկվել է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանին, ընդգրկվել Կարսի թեմի կազմում: Ուշագրավ է, որ 1804-1807 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին Հոռոմոսում են ապաստանել էջմիածնի վանքի միաբանները¹¹⁵: 1824 թ. վանքի՝ որպես նվիրատվության ստացած եկեղեցական մի ծածկոց այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (№ 1746):

Այս տարիներին Հոռոմոսում են հյուրընկալվել Անիի ավերակներն այցելած բազմաթիվ ճանապարհորդներ ու գիտնականներ, քանի որ այն քաղաքին ամենից մոտ գտնվող բնակավայրն էր: 1817 թ. Անի գնալիս մեկ գիշեր վանքում օթևանած անգլիացի արվեստագետ Ռոբերտ Քեր Փորթերն իր հուշագրության մեջ ջերմորեն է խոսում Հոռոմոսի հյուրընկալ վանականների մասին¹¹⁶: Այդ ժամանակ վանքի մոտ՝ հիմնականում արևմտյան կողմում, գոյացել էր փոքրաթիվ տներից կազմված մի գյուղակ: Աղբյուրներում հիշվում են նշված ժամանակաշրջանի վանահայրեր Ստեփանոս եպիսկոպոս Չախալյանը (1825), Պետրոս վարդապետը (1851), նորոգման աշխատանքներ կատարած Գրիգորիս վարդապետը (1868-1871):

1849 թ. «Կարսայ և Խոջավանից առաջնորդ» Կարապետ վարդապետը Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Հայաստան» շաբաթաթերթում մի նյութ է հրատարակել՝ «Ստորագրութիւն վանօրեից և եկեղեցեաց, որք են ի շրջակայան Անույ ի գաւառս Շիրակի վանի կամ Շիրակաւանի, Հայաստան երկրիս. Յաղագս Խոջայ վանից», որի մեջ ներկայացրել է նաև վանքի որոշ վիճագրեր: Հայտնի է, որ 1851-1853 թթ. Հոռոմոսում նորոգման ու շինարարական որոշ աշխատանքներ է կատարել նաև Կարսի թեմի առաջնորդ Վարդան վարդապետ Օձնեցին, որի մասին նա գրում է 1853 թ. իր արձանագրության մեջ¹¹⁷:

1912 թվականին լույս տեսած «Ազգապատումի» առաջին հատորում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է, որ Հոռոմոսի վանքն այս տարածքում «տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է»¹¹⁸: Վանքը վերջնականապես լքվել ու ամայացել է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Այդ

¹¹⁵ **Նույն տեղում**, էջ 18-19: Հավանաբար այդ ժամանակ է Հոռոմոսում գրվել խազագրված վիճագրերից մեկը՝ «ՌՄԾԳ-ին (1804) նույնների ԻԱ-ին (21), ես՝ մեղաւոր Սահակ դպիրս Երևանցի եկի Ղօշավանք» (S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 488):

¹¹⁶ **Հ. Հակոբյան**, *Ուղեգրութիւններ*, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 748-750:

¹¹⁷ S. Karapetyan & J.-P. Mahé, "The Hořomos Inscriptions (325-493)", S. Karapetyan & J.-P. Mahé, նշվ. աշխ., էջ 411:

¹¹⁸ **Մ. Օրմանեան**, *Ազգապատում*, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1285:

ժամանակ Հոռոմոսում միայն մեկ ձեռագիր՝ 15-րդ դարի Գանձարան էր մնացել, որը տարվել է Ս. Էջմիածին (այժմ՝ ՄՄ 7281):

Մինչև 1920-ական թվականները Հոռոմոսի վանքի բավական բարվոք վիճակում գտնվող եկեղեցիները հետագա տասնամյակներին մեծապես ավերվել են դրանց պատերի ու հատկապես հիմնամասերի քարերի միտումնավոր ու համատարած տեղահանման հետևանքով: Այժմ վանքի շինությունները գտնվում են աղետալի վիճակում և, դրանց վտանգված ճակատագիրը պետք է մտահոգի ոչ միայն հայ հանրությանը, այլև դիտարկվի համաշխարհային քաղաքակրթական ժառանգության պահպանության տեսանկյունից:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԳՐՉԱՏՈՒՆԸ

Անին միջնադարյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի նշանավոր կենտրոններից էր, սակայն այստեղից մեզ հասած ձեռագրերը սակավաթիվ են: Հայտնի է, որ Անիի կաթողիկոսարանին կից գործել է վարդապետարան, որտեղ 11-րդ դարի վերջերին շուրջ չորս տասնամյակ ուսուցչապետ է եղել նշանավոր Հովհաննես Սարկավազը, քաղաքի Մայր տաճարում են սպասավորել քահանա պատմիչներ Սամվել Անեցին և Մխիթար Անեցին (12-րդ դ.), հայտնի են նաև բանաստեղծ Վարդան վարդապետ Անեցին, գանձասաց Սարգիս Տեկանց Անեցին, Գրիգոր Անեցին, թարգմանիչ Առաքել Անեցին և ուրիշներ: Բազմաթիվ տեղեկություններ կան նաև քաղաքում պահված մատյանների մասին: Բայց Անին ու շրջակայքը բազմակի ավերումների ու ասպատակությունների են ենթարկվել, որի հետևանքով ձեռագրական մեծաթիվ կորուստներ են եղել:

Անիի շրջանից ամենից մեծ թվով ձեռագրեր պահպանվել են Հոռոմոսի վանքից: Ինչպես վերևում տեսանք, Վաչե Վաչուտյան իշխանը և նրա կին Մամախաթունը 1229 թ. Հոռոմոսում կառուցել են արձանագրության մեջ գրատուն կոչվող մի շենք, որն, ըստ երևույթին, ծառայել է նաև որպես գրչատուն: Գրատուն-գրչատներ կային Հայաստանի նաև այլ խոշոր վանքերում՝ Հաղբատ, Մանահին, Գոշավանք, Սաղմոսավանք և այլն: Իհարկե, գրչությանը զբաղվելու համար պարտադիր չէր անպայման նման կառույց ունենալ, քանի որ վանական գրիչները սովորաբար աշխատում էին իրենց խցերում: Սակայն մեծ վանքերում նաև ձեռագրական հավաքածուներ էին պահվում, որոնց համար էլ թերևս անհրաժեշտ էին այդ գրատները:

12-րդ դարում Հոռոմոսի գրչության կենտրոնի գործունեության մասին կարող ենք դատել Հովհաննես գրչի և մանրանկարչի ստեղծագործությանը ծանոթանալով: Նրա ընդօրինակած, առայժմ հայտնի ամենավաղ ձեռագիրն Ավետարան է՝ գրված 1181 թ., պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարա-

նում (թիվ 87)¹¹⁹: Գլխավոր հիշատակարանի սկզբի մասը չի պահպանվել, անվնաս մնացած հատվածում նշվում է. «Գրեցաւ աստուածային և կենարար Աւետարանս ի Թուիս Հայոց ի ՈՂ (1181) ի տիեզերահռչակ վանս Հոռոմոսի ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովաննիսի, ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի եւ առաջնորդութեան ուխտիս **Խաչատրոյ եւ ի հոգևոր տեսչութեան Կարապետի ծերացելոյ իմաստիւք...**»¹²⁰:

Հիշատակարանում նշված է Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ Անեցին, այնուհետև վանքի առաջնորդ Խաչատուրը և հոգևոր տեսուչ Կարապետը՝ «ծերացելոյ իմաստիւք...»: Ինչպես տեսնում ենք, Հոռոմոսի վանքում այդ շրջանում առաջնորդ վանահորից բացի, եղել է հոգևոր տեսչությունը վարող գիտնական հոգևորական: Հիշատակարանի շարունակության մեջ Հովհաննեսն իր ավագ եղբորը՝ Հոռոմոսի միաբան Վարդանին կոչում է ուսուցիչ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մտավորապես նույն շրջանում, վանքում ձեռագիր ընդօրինակած Մխիթար Անեցին էլ իրեն կոչում է աշակերտ: Սրանք գրեթե ուղղակի վկայություններ են Հոռոմոսի վանական դպրոցի գոյության մասին:

Վերագառնալով Հովհաննեսի ձեռագրին՝ նշենք, որ նա գրչությունն սկսել ու ավարտել է հարազատ եղբայրների՝ Վարդանի ու Գրիգորի խորախուսանքով, ինչպես հիշատակարանում է գրում՝ «հրամանաւ Վարդանայ երէց եղբար իմոյ եւ ուսուցչի, սատարութեամբ կրտսեր եղբար աշխարհաւարի՝ Գրիգորոյ»¹²¹: Հովհաննեսի հաջորդ ձեռագրերի հիշատակարանները վկայում են, որ նա հետագայում ևս գործակցել է եղբայրների հետ: Նա ոչ միայն գրիչ, այլև մանրանկարիչ էր: Նրա ստեղծած վերոնշյալ Ավետարանը զարդարված է խորաններով, ավետարանիչների պատկերներով ու համապատասխան անվանաթերթերով, լուսանցազարդերով: Նկարազարդման մասին Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանը գրում է. «Հոռոմոսի Ավետարանը... համեստ գործ մըն է, բայց շահեկան հին ձեռագրերի և ժողովրդական ավանդությունների հետ ունեցած իր կապերի համար»¹²²:

Հովհաննեսի թվակիր հաջորդ մատյանը գրվել է 1187 թ., պարունակում է Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեից ճառերը»: Ձեռագիրը 20-րդ դ. սկզբին պահվե-

¹¹⁹ Ձեռագիրն ընդօրինակված է մագաղաթի վրա, գրությունը՝ բոլորգիր, ունի 344 քերթ (15×19 սմ), տող՝ 17 (Մայր Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ա., կազմ.՝ Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, էջ 391):

¹²⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 233:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 232:

¹²² Մ. Ճանաչեան, Ա. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ, Հայկական մանրանկարչություն, Բ. Ա., Վենետիկ, 1966, էջ 3:

լիս է եղել Կեսարիայի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցում, այժմ գտնվում է Երուսաղեմում (թիվ 1801)¹²³։ Զեռագրի նույն կազմի մեջ ամփոփված է նաև Սամվել Անեցու ժամանակագրության 12-րդ դարի վերջերի մի ընդօրինակություն։ Հովհաննեսն այս ձեռագրի գրիչն ու մանրանկարիչն է (պատկերել է Բարսեղ Կեսարացու դիմանկարը), նաև ստացողը, ինչպես վկայում է նրա գրած հիշատակագրությունը՝ «զՅովանէս զաշխատասիրողս և զստացողս յիշեսցիք...»¹²⁴։

Հավանաբար 1180-ական թվականներին Հովհաննես գրիչը Հոռոմոսում ընդօրինակել է մեկ այլ ձեռագիր՝ Մաշտոց, որն այժմ պահվում է Երուսաղեմում (թիվ 3299)¹²⁵։ Գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, բայց հիշատակագրություններից մեկում նշված է. «Ես Յովանէս Հոռոմոսի վանեցի՝ եղբայր Վարդանայ, մեծ տառապանաւք աշխատեցայ ի գիւտս բանից գրոցս եւ գրեցի ըստ իմում կարի, աղաչեմ յիշեսցիք զմեզ յաղաւթս», իսկ երկրորդից երևում է, որ գրիչը նաև այս մատյանի ստացողն է՝ «ԶՅովանէս գրիչ եւ ստացիչ սրբոյ գրոցս յիշեսցիք յաղաւթս հանդերձ ծնաւողովք մերովք, աղաչեմ»¹²⁶։

Հոռոմոսցի Հովհաննես և Վարդան եղբայրների մասին ուշագրավ վկայություն է պահպանվել 1199 թ. մի հիշատակարանում, որը տեղեկացնում է, թե Ծոռես գյուղից Հակոբ քահանան մի Ավետարան է բերել ու կազմելու տվել Հոռոմոսում, իսկ գործն իրականացրել են Հովհաննեսն ու Վարդանը. «Յակովբ երէց բնակիչ գեղչն, որ կոչի Ծոռես, ստացաւ զսուրբ Աւետարանս եւ աղաչէ յիշել զինքն եւ զծնողսն եւ զՅովհաննէս եւ զՎարդան եղբարք, որք կազմեն։ Կազմեցաւ ի դրան Սուրբ Կարապետիս ի վանքս Հոռոմոսի... զՅակովբ քահանայ եւ զլծակից նորա, եւ զՅովհաննէս վերակացու հոգևոր գործոյս յիշեսցէք ի բարին»¹²⁷։

Այսպիսով, վերոհիշյալ երեք ձեռագրերը և 1199 թ. հիշատակարանները վկայում են 12-րդ դարի վերջերին Հոռոմոսի վանքի գրչատանն աշխատող Հովհաննես քահանայի գործունեության մասին։ Վերջինիս պահպանված երեք ձեռագրերից երկուսը նա ընդօրինակել է իր համար, այսինքն՝ գրասեր մարդ էր։

¹²³ Մատյանը գրված է թղթի վրա, ունի 386 թերթ (25,5×16,5սմ), գրչությունը՝ բոլորգիր (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 2, Երուսաղեմ, 1972, էջ 161-163)։

¹²⁴ Նույն տեղում։

¹²⁵ Մատյանը գրված է թղթի վրա, ունի 716 էջ (24×15սմ), գրչությունը՝ բոլորգիր, ունի լուսանցազարդեր (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 2, Երուսաղեմ, 1990, էջ 127-130)։

¹²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 233։

¹²⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 605։ Հիշատակարանը կարևոր տվյալ է պարունակում նաև Զաֆարյանների իշխանության Անիում հաստատման ժամանակի և հանգամանքների վերաբերյալ (Կ. Մաքսևսյան, «Անիում Զաֆարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի», ՊԲՀ, № 1, 1997, էջ 280-283)։

նա գրել է երկաթագրով, բոլորգրով, միաժամանակ զբաղվել նկարազարդմամբ, կազմարարությամբ, այսինքն՝ գրչության արվեստի բազմաշնորհ և հմուտ վարպետ է եղել: Ուշագրավ է նաև, որ Հովհաննեսը գործում էր հարազատ եղբայրների հետ, որոնցից Վարդանը Հոռոմոսի ավագ միաբաններից էր և սկզբնական շրջանում Հովհաննեսի ուսուցիչը:

12-րդ դարի վերջերին՝ հավանաբար 1177 թ., Հոռոմոսի վանքում է գրված Սամվել Անեցու ժամանակագրության ամենահին օրինակներից մեկը (ՄՄ 3613)¹²⁸, որի գրիչը Մխիթար Անեցի արեղան է: Ձեռագրում ժամանակագրությանը հետևյալ վերնագիրն ունի՝ «Սամուէլ քահանայի հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոյ մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ, քաղաքաւ Անեցի» (1ա), որը մի փոքր տարբերվում է հեղինակային խորագրից, քանի որ գրիչն այստեղ բնագրային վերջին բառերը՝ «ծայրաքաղ արարեալ», փոխել է, շեշտելու համար ժամանակագրի Անեցի լինելու հանգամանքը¹²⁹:

Ձեռագրի գրիչը հիշատակարանում իրեն անվանում է Հոռոմոսի վանքի աշակերտ և ձեռագրի ստացող՝ «Զմեղաւոր ստացաւդս և զաշխատաւորս զՄխիթար և ծնաւդսն մեր և եղբայրսն յիշել աղաչեմ», «... զշուառ գրիչս զՄխիթարիչ Անեցի սուտանուն արեղայ և աշակերտ բանին ի վանացն Հոռոմոսի, սնեալ առոտս Սուրբ Յովանիսի յիշեսչիք ի Քրիստոս աղաչեմ» (35բ, 26բ): Շատ հավանական է, որ այս ձեռագրի գրիչ, Հոռոմոսի արեղա և այստեղ ուսանած Մխիթար Անեցին հետագայում հայտնի պատմիչ, Անիի Մայր տաճարի փակակալ Մխիթար Անեցին է: Անունների ու ժամանակաշրջանի համապատասխանությունից բացի պետք է նշել, որ Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը սեփական օգտագործման համար ընդօրինակողն անպատճառ պատմագիրտական նախասիրություններ ունեցող մեկը պետք է լիներ¹³⁰:

Հոռոմոսի միաբաններից է եղել 13-րդ դարի հայ ամենանշանավոր գրիչ-մանրանկարիչներից մեկը՝ Իգնատիոսը: Նրա ընդօրինակած, նկարազարդած

¹²⁸ Սամուել Անեցի և շարունակողներ, ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 57-58: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, ունի 79 թերթ (16,5×11,5սմ), գրությունը՝ միասյուն, տեղ-տեղ աղյուսակավոր, գրչությունը բոլորգիր, տողերի քանակը՝ 18 և 26:

¹²⁹ Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Երևան, 2009, էջ 59-61:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 60-62:

կամ լրացրած մատյանները Հոռոմոսի գրչատնից և ընդհանրապես Անիի շրջանից մեր օրերը հասած ձեռագրերի մեջ նշանակալից թիվ են կազմում¹³¹։ Իգնատիոսի վերաբերյալ կենսագրական սակավ տեղեկություններ են պահպանվել նրա ձեռագրերի հիշատակարաններում։ Հայտնի է գրչի կյանքի և ստեղծագործության երեք թվական՝ 1214, 1232, 1236։ Իգնատիոսը հիմնականում աշխատել է Հոռոմոսի վանքում, ունեցել է աշակերտներ, ականատես է եղել մոնղոլական արշավանքներին, որոնց մասին թողել է հիշատակագրություններ։

Իգնատիոսից պահպանված ձեռագրերից վաղագույնը 1214 թ. Հավուց Թառի վանքում ընդօրինակված Ավետարանն է (Վնտկ. 134)։ Զեռագրի նկարազարդումն ամբողջական չէ. պահպանվել են միայն Մարկոսի և Հովհաննեսի ավետարանների անվանաթերթերը, լուսանցազարդեր ու զարդագրեր¹³²։ Հովհաննեսի ավետարանի վերջում զետեղված է ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը՝ գրված Իգնատիոսի ձեռքով, ստացողներ Թադեոս և Հայրապետ եղբայրների անունից։ Վերջիններս գրչի մասին հայտնում են. «Տուաք գրել եւ նկարել Իգնատիոս գրչի ոսկւով եւ երանգ երանգ խառնուածով զարդարեալ»¹³³։ Հետաքրքրական է հիշատակարանի վերջին հատվածը՝ «գրեցաւ ի թուիս Հայոց ՈԿԳ (1214) ձեռամբ Իգնատիոսի մեղաւորի... Հոռոմոսի վանացն ոսկետուփ Աւետարանն եւ այս մին գրչի է գրած»¹³⁴։ Գ. Հովսեփյանն անձամբ տեսած չլինելով մատյանը՝ գրում է. «... մեծ յիշատակարանի վերջում մի օտար ձեռք ավելացրել է. «Հոռոմոսի վանացն ոսկետուփ Աւետարանն եւ այս մին գրչի է գրած», որից և պիտի եզրակացնել, որ ՈԿԳ թուականից առաջ կամ հետո գրել է մի Աւետարան Հոռոմոսի վանքի համար, որ գրուել է ոսկե տուփի (կրկնակազմ) մէջ և մեր ձեռքը չի հասել»¹³⁵։ Սակայն Վենետիկում հրատարակված «Հայկական մանրանկարչություն» ալբոմում, ձեռագրի մանրամասն նկարագրության մեջ հիշատակարանի վերոհիշյալ տողի մասին նշվում է. «... չափազանց յայտնի է, որ նոյն ձեռքով եւ նոյն մելանով գրուած են՝ իբրեւ կանոնաւոր շարունակութիւն յիշատակարանի բնագրի»¹³⁶։ Հետևաբար, հիշյալ տողը գրված է ոչ թե «մի օտար», այլ հենց Իգնատիոսի ձեռքով, իսկ «Հոռոմոսի ոսկետուփ Ավետարանը»

¹³¹ Իգնատիոսից մեզ հասած ձեռագրերից երեքն և մի պատառիկ պահվում են Մատենադարանում (ՄՄ 1519, 6202, 9649, պատառիկ՝ 928), երկու ձեռագիր՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (Ջիկագոյի համալսարանի գրադարան և Վ. Սիմոնյանի մասնավոր հավաքածու), մեկական ձեռագիր՝ Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում (թիվ 134) և Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքում (թիվ 36)։

¹³² Մայր Զուգակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, էջ 591։

¹³³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 83։

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 84։

¹³⁵ Գ. Հովսեփյան, «Փգնատիոս մանրանկարիչ եւ Շոթոռկանց տոհմը», Նիւթեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմության, պր. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 16։

¹³⁶ Մ. Ճանաչեան, Ս. Տէր-Ներսեսեան, Հայկական մանրանկարչություն, Վենետիկ, 1966, էջ 57։

գրված է եղել 1214 թվականից առաջ և ոչ հետո: Այդ ձեռագիրն անկասկած բավական նշանավոր է եղել, որ Իգնատիոսը հարկ է համարել նշել այն, իր գրած հաջորդ՝ Հավուց Թառի Ավետարանի հիշատակարանում: Հոռոմոսի ոսկետուփ Ավետարանը պետք է համարել Իգնատիոսից հայտնի (ցավոք՝ չպահպանված) առաջին ձեռագիրը՝ գրված մինչև 1214 թ., որը միաժամանակ վկայում է, որ Հավուց Թառում աշխատելուց առաջ գրիչն առնչություն է ունեցել Հոռոմոսի վանքի հետ:

Մատենադարանում պահվող Իգնատիոսի ձեռագրերից ամենանշանավորը և միակ թվակիր գործը «Բագնայրի Ավետարանն» է (ՄՄ 1519)¹³⁷: Գրվել է Հոռոմոսի վանքում, 1232 թ., Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների քեռորդի՝ իշխանաց իշխան պատրոն հոռասի պատվերով: Հիշատակարանում նշվում է ձեռագրի գրչության գրգապատճառի, ստացողի ու գրչի մասին: Երիտասարդ տարիքում մահացել էր հոռասի անդրանիկ որդին՝ Սասնայը, քիչ անց նաև նրա մայրը՝ Խուլիու Խաթունը, և երկուսն էլ թաղվել են Բագնայրի վանքում: Խոռասն ու նրա նոր կինը՝ Զմրուխտ Խաթունը, Հոռոմոսում գրել են տվել մատյանը և նվիրել Բագնայրի վանքին¹³⁸: Հիշատակարանն ավարտվում է հետևյալ կերպ՝ «Եւ արդ, գրեցաւ սա ձեռամբ Իգնատիոսի ապաշնորհ եւ մեղապարտ գրչի, ի ՈԶԱ (1232) թուականի, ի մեծահոշակ ուխտս ի Հոռովմոսի կոչեցեալ վանք, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Կարապետիս, ի մէջ սուրբ եղբարց...»¹³⁹:

Ավետարանը սկզբի մասից թերի է և այժմ սկսվում է Ժ պրակից: Բնականաբար, չեն պահպանվել խորանները, որոնք տեղադրվում էին Ավետարանների սկզբում: Սակայն Մատենադարանում պահվում է մագաղաթյա երկու թերթ (ՄՄ 9871, ձեռք է բերվել 1960 թ.) չորս խորանների պատկերներով, որոնց ուսումնասիրությունը ժամանակին պարզել ենք, որ սկզբնապես «Բագնայրի Ավետարանի» մասն են կազմել¹⁴⁰: Մագաղաթները մեջտեղից ծավլված և օգտագործված

¹³⁷ «Բագնայրի Ավետարանը» գրված է ընտիր մագաղաթի վրա, ունի 299 թերթ (41,8×29սմ), երկայուն գոյքայմբ: Գիրը խոշոր, գեղագիր երկաթագիր է, տառերը 8-16 մմ բարձրությամբ: Տողերի քանակը՝ 17: Տնագլուխները, որպես կանոն, սկսվում են գլխագրով, ոսկեգոծ մեկ տողով: Պահպանվել են Մարկոսի, Դուկասի, Հովհաննեսի ավետարանների անվանաթերթերը (էջ 29ա, 99ա, 212ա):

¹³⁸ «... մեղապարտ ծառայ Քրիստոսի Խառասս ի մարդասիրութիւնն Աստուծոյ յուսալով ետու գրել զսուրբ Աւետարանս ի յիշատակ անդրանիկի իմոյ [Սասն]ային եւ մասն նորին Խոյրու Խաթունին եւ ինձ բազմամեղի եւ ամուսնոյ իմոյ Զմրուխտ Խաթունին... եւ վասն յերկար կենդանութեան սիրելի որդոյ իմոյ Վասակայ, եւ աւանդեցի զսա ի սուրբ մենաստանն ի Բագնայրն կոչեցեալ վանք, ի տէրութեան տեղոյն տեառն Գրիգորայ, որ Մագիստրոսն ասի, վերայդիտող աթոռոյս Անտոյ...»: Հետաքրքրական է, որ Խոռասի կանայք Բագնայրում ընդունված օտարագիրներ էին, Խոյրու Խաթունը՝ «յազգէ գոյով պարսիկ», իսկ Զմրուխտ Խաթունը՝ «ազգաւ տանիկ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 179):

¹³⁹ Նույն տեղում:

¹⁴⁰ Կ. Մաթևոսյան, «Չորս խորան «Բագնայրի Ավետարանից»», ԼՀՔ, 1985, N 10, էջ 93-97:

են եղել որպես պահպանակներ, որի հետևանքով պատկերներն զգալիորեն վնասվել են: Խորաններից մեկի գլխազարդի մեջ խոշոր երկաթագրով գրված է հիշատակարան, որտեղ նշվում են Բագնայրի Ավետարանի ստացողն ու նրա կինը՝ որպես մանրանկարչության համար ոսկի հատկացնող. «Ձպատրոն Խառնաս եւ զամուսին իւր Զմրուխտ Խաթուն, որ զոսկին ետ գրոցս յաղավթս յիշեա ով Տէր»¹⁴¹: Ուշագրավ է, որ մեզ հայտնի բոլոր խորաններում Իգնատիոսը, որպես կանոն, այսն խարխսին ու խոյակը նկարում է միևնույն ձևով ու չափով: Նույն կերպ են պատկերված նաև մեզ հետաքրքրող չորս խորանների բոլոր 12 սյուները:

Բագնայրի Ավետարանի նկարազարդման էական մասն են կազմում շքեղ անվանաթերթերը: Դրանք կազմված են ուղղանկյուն կիսախորանից (գլխազարդ), էջի աջակողմյան երկայնքով վարից վեր ձգված մեծ լուսանցազարդից, խոշոր գլխատառով սկսվող զարդագիր մեկ տողից, իսկ անվանաթերթերի մյուս տողերը ոսկեգիր են: Կիսախորանները հարդարված են խոշոր վարդյակներով, երկրաչափական և բուսական զարդապատկերներով և զարդանկարչության փայլուն նմուշներ են: Այս մատյանն աչքի է ընկնում թե՛ գեղագիր գրչությանմբ, թե՛ նկարազարդման հանդիսավորությանմբ ու ձևավորման բարձր արվեստով և իրավամբ հայ միջնադարյան գրքարվեստի շքեղ ստեղծագործություններից մեկն է համարվում:

Իգնատիոսի ձեռագրերի մի մասն անթվական է: Դրանցից մեկը Ավետարանն է (ՄՄ 9649), որը սկզբից և վերջից թերի է, և չի պահպանվել գլխավոր հիշատակարանը¹⁴²: Ղուկասի Ավետարանի վերջում պահպանվել է գրչի փոքր հիշատակագրությունը՝ «զԻգնատիոս մեղաւոր գրիչ յիշեա ի Տէր, աղաչեմ» (254բ): Յավոք, ձեռագրում չեն պահպանվել խորանները և այլ մանրանկարներ, անգամ կտրվել հանվել են անվանաթերթերը, որոնցից մնացել է միայն մեկը՝ Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթը (255ա):

Իգնատիոսի անթվակիր ձեռագրերից մեկը գտնվում է Վ. Սիմոնյանի մասնավոր հավաքածուում (ԱՄՆ, Կալիֆոռնիա): Այն Ավետարան է՝ գրված մագաղաթի վրա, բոլորգիր գրչությանմբ: Ձեռագրի ստացողը Խաչատուրն է, որի անունը պահպանվել է Մարկոսի և Ղուկասի Ավետարանների վերջում, Իգնատիոսի գրած փոքր հիշատակարաններից մեկում: Ավետարանում բացակայում է գլխավոր հիշատակարանը, իսկ Իգնատիոսի անունը պահպանվել է հիշատակագրության մեջ¹⁴³:

Իգնատիոսից մեզ հասած՝ ամբողջական նկարազարդումը պահպանած

¹⁴¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 180:

¹⁴² Մատյանը գրված է նուրբ մագաղաթի վրա, ունի 333 քերթ (28,2×20,2սմ), երկաթագիր, երկսյուն գրությամբ, տող՝ 18:

¹⁴³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 192:

միակ ձեռագիրը նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի թիվ 36 Ավետարանն¹⁴⁴ է, որը գրչությունից հետո, 1236 թ. նվիրաբերվել է հոփոնքի վանքին: Ուշագրավ է, որ այդ արժեքավոր նվիրատվության մասին նշվում է նաև հոփոնքի Ս. Սարգիս եկեղեցու 1240 թ. վիմագիր արձանագրության մեջ, ուստի կարծում ենք իրավացի կլինի, որ հայկական մյուս նշանավոր պատկերազարդ ձեռագրերի օրինակով, այս մատյանը նույնպես կոչվի հատուկ անունով, տվյալ դեպքում՝ «հոփոնքի Ավետարան»:

Ձեռագրի էջերում կան մի շարք փոքր հիշատակագրություններ՝ գրված Իգնատիոսի ձեռքով, և գլխավոր հիշատակարան՝ գրված մեկ այլ գրչի կողմից: Մատյանի ստեղծման գործում Իգնատիոսին օգնել է նրա Հովսեփ անունով աշակերտը¹⁴⁵: Մատյանի ստացողները պարոն Բոնավորն ու նրա կին Տղատիկինն են, որոնք անգամակ էին և ձեռագիրն ստացել են որպես իրենց հոգևոր զավակ («... ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ, ցանկացող եղաք հոգևոր զաւակի») ¹⁴⁶: Շատ հնարավոր է, որ ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը գրվել է հենց հոփոնքում, մանավանդ, որ նրա մի մասը վերաբերում է այդ վանքի միաբաններին, հիշատակվում են Պողոս վարդապետը, Աբաս եպիսկոպոսը, միաբաններ Սարգիսն ու Գրիգորը: Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը գրված մոնղոլական ավերիչ արշավանքի և Անիի գրավման տարում, որոշակի պատմագիտական արժեք է ներկայացնում¹⁴⁷:

«հոփոնքի Ավետարանի» հիմնական արժեքը նրա բարձրարվեստ նկարազարդման մեջ է: Հարկ է նշել, որ սա Անիի շրջանից մեզ հասած միակ ձեռագիրն է, որտեղ պահպանվել է տերունական պատկերների ամբողջական նկարաշարը, առկա են նաև խորաններն ու ավետարանիչների պատկերները¹⁴⁸: Տերունական և ավետարանիչների բոլոր մանրանկարների վերին մասում Իգնատիոսը խոշոր

¹⁴⁴ Մատյանը գրված է նուրբ մագաղաթի վրա, ունի 406 թերթ (33,5×24 սմ), գրությունը՝ երկսյուն, գրչությունը՝ երկաթագիր, տող՝ 17:

¹⁴⁵ «գիգնատիոս գծող սուրբ Աւետարանիս եւ զծնողս նորա յիշեայ, ով եղբայր, յորժամ կարդաս, ընդ նմին եւ զաշակեաւ նորայ զՅովսէփ մի մոռանայցես ի բարի կամաց, եւ Աստուած զձեզ յիշէ ի բարի» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 193):

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 194:

¹⁴⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 193-194:

¹⁴⁸ Ձեռագրի սկզբում 14 տերունական մանրանկարներն են՝ «Ավետում» (1բ), «Ծնունդ» (2ա), «Տեսողնդառաջ» (3բ), Մկրտություն (4ա), Պայծառակերպություն (4բ), «Ղազարոսի հարությունը» (5ա), «Մուտք երուսաղեմ» (6բ), «Ունկվա» (7ա), «Խաչելություն» (8բ), «Գերեզմանը հսկող զինվորները» (9ա), «Հարություն» (10բ), «Համբարձում» (11ա), «Հոգեգալուստ» (12բ), «Չորեկերայան աթոռ Քրիստոսի» (13ա): Մանրանկարներին հաջորդում են խորանները (էջ 15բ-20ա):

երկաթագրով, կարմիր ներկով գրել է պատկերի անվանումը: Մատյանը զարդարված է նաև լուսանցազարդերով¹⁴⁹:

Տերունական պատկերաշարը գալիս է ամբողջացնելու Իգնատիոս Հոռոմոսցու ստեղծագործական նկարագիրը: Մանրանկարները մանրագնին ուսումնասիրած Ս. Տեր-Ներսեսյանը նշում է դրանց գեղարվեստական և պատկերագրական մի շարք առանձնահատկությունները: Իգնատիոսի մանրանկարները հաճախ ունեն զգացմունքայնության դրոշմ, իսկ կերպարների մեջ արտահայտչականությամբ առանձնանում է Աստվածամոր պատկերը¹⁵⁰:

Պատկերագրական առումով ուշագրավ է նկարաշարի վերջին մանրանկարը, որտեղ ներկայացված գահակալ Քրիստոսի պատկերը տարբերվում է ավանդական ձևակերպումներից: Կից նկարված են Քրիստոսի տանջանքները խորհրդանշող գեղարդը, խաչը, իսկ ստորին մասում՝ աստվածաշնչային քառակերպերից սերող (հետագայում՝ ավետարանիչների խորհրդանիշ դարձած) մարդը, առյուծը, եզը և արծիվը: Ս. Տեր-Ներսեսյանը գրում է, որ «այս պատկերը Քրիստոսի երկրորդ հայտնությունը ներկայացնող առաջին օրինակն է հայ մանրանկարչության մեջ, որը հետագայում իր զարգացումն ունեցավ ստանալով տարբեր ձևեր...»¹⁵¹: Ընդհանուր առմամբ, ձեռագրի ավետարանական շարքը գեղարվեստական բարձր ճաշակի և նկարչական մեծ վարպետության արտահայտություն է: Այն իրավամբ դասվում է հայ մանրանկարչության լավագույն գործերի շարքում:

«Խժկոնքի Ավետարանում» առկա է նաև ձեռագրի ստացողների պատկերը: Հավանաբար, քաղաքային առևտրական դասը ներկայացնող Բռնավորին և Նրատիկնոջը Իգնատիոսը պատկերել է Մարկոս ավետարանչի հետ (124բ), ձեռագրի էջը հորիզոնական երկու մասի բաժանելով, որտեղ վերին մասում ավանդական պատկերագրությամբ ավետարանիչն է, իսկ ստորին կեսում՝ ստացող ամուսինները¹⁵²:

¹⁴⁹ Զեռագրի նկարագրությունը և մանրանկարչության մասին տե՛ս *Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի*, հ. Ա, կազմ. Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 205-206, S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Miniatures Arméniennes d'Ispahan*, Brussels, 1986, pp. 60-64.

¹⁵⁰ S. Der Nersessian, « La miniature arménienne au XIIIe siècle », *Archeologia*, № 126, Paris, 1979, p. 21.

¹⁵¹ S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, նշվ. աշխ, էջ 62:

¹⁵² Ստացողներ Բռնավորի և Տղատիկնոջ պատկերի վերևում 1321 թ. մատյանը ձեռք բերած հետագայի ստացողներ Կարապետ և Նսուական ամուսիններն իրենց անունն են գրել. «Կարապետն և զնսուականն ստացող աւետարանիս յիշեսիք»: Այս գրությունը հետագայում քյոտիմացության պատճառ է դարձել, քանի որ Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակը կազմող Ս. Տեր-Ավետիսյանը ձեռագրի նախնական ստացողներ է կարծել Կարապետին ու նրա կնոջը (Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, էջ 205-206):

Նկ. 7. Մարկոս ավետարանիչը և ձեռագրի ստացողները, նկարիչ Իգնատիոս, 1236 թ.
(Նոր Զուլա, ձեռ. 36)

սպիտակ ծածկոց, որի ցած իջնող եզրերը գրկում են նրա ուսերը: Լայն դեմքի վրա հստակ ուրվագծվող կամար հոնքերի տակից երևում են լայն բացված մոխրագույն աչքերը: Ստեղծելով իր ժամանակակիցների պատկերը՝ Իգնատիոսն աշխատել է նրանց դիմագծերն անհատականացնել, առավելագույնս ընդգծել հագուստների մանրամասները: Այս մանրանկարն անկասկած ունի ոչ միայն գեղարվեստական, այլև պատմագագադրական արժեք:

Իգնատիոսից մեզ հասած հաջորդ երկու գործերը ստեղծվել են մոնղոլական դաժան տիրապետության շրջանում: Դրանք գրչի ամբողջական ձեռագրերը չեն, այլ միայն համաբարբառի խորաններ՝ նկարված ավելի վաղ գրված ձեռագրերի համար: Առաջինը Զիկագոյի համալսարանի գրադարանում պահվող (ձեռ. 949) մի Ավետարան է, որի տերունական մանրանկարները պատկերել է Աբաս երեցը, իսկ Իգնատիոսն ու իր աշակերտ Հովսեփը նկարելով խորանները, 1237 թ. ձեռագիրը վաճառել են արցախեցի Գրիգոր և Վարդան եղբայրներին: Իգնատիոսը և Հովսեփը խորաններում երեք փոքր հիշատակագրություն են գրել, որոնցից մեկը՝ հենց խորանի ներսում (13ա), ստորին աջ անկյան մոտ,

Մանրանկարում ստացողները պատկերված են գրակալի վրա դրված կարմրակազմ, խաչագարդ Ավետարանի երկու կողմերում, ծնկի եկած, ձեռքերը դեպի ձեռագիրը պարզած դիրքով (նկ. 7): Զախ կողմում Բռնավորն է, որն ուսերին է գցել մորթե օձիքով, սպիտակի վրա կարմիր վանդակներ ունեցող վերնազգեստ, որի տակից հագել է կանաչավուն զարդարուն գործվածքով կապա: Գլխին բոլորածե, մորթիով երիզված ցածր գլխարկ է: Նա մորուքավոր է, ականջին ոսկե մեծ օղ ունի, իսկ մատնեմատին՝ մատանի: Տղատիկինը հագել է երկար, մինչև ոտքերի ծայրերը հասնող ձերմակ շրջագգեստ, որը ծածկված է տերևներ ու ցողուններ հիշեցնող ոսկեգույն և կարմիր զարդերով: Թևերին ունի թևնոցներ, որոնք տարածված էին Մեծ Հայքի կենտրոնական շրջանների հայ կանանց տարազի մեջ: Տղատիկինը մատանիներ է կրում ձախ ձեռքի ճկույթին և բուլթ մատին: Գլխին ունի կարմիր շրջանակի մեջ առնված

մանրատառ երկաթագրով. «Յիշեա Տէր Աստուած զԻգնատիոս և զՅովսեփ»: Հետաքրքիր է, որ եթե Նոր Զուգայի ձեռագրում Հովսեփը հիշվում է որպես Իգնատիոսի աշակերտ, ապա այստեղ նրա աշակերտ լինելը չի նշվում, թերևս արդեն գործընկեր էր: Խորանները կառուցվածքով մոտ են Իգնատիոսի՝ այլ ձեռագրերում նկարած խորաններին, բայց զարդարվածությամբ ավելի պարզ են:

Իգնատիոսից հայտնի մեկ այլ աշխատանք, դարձյալ խորաններ, ավելացվել են 909 թ. Կոստանդնուպոլսում Թուլթայել գրչի գրած ձեռագրում (ՄՄ 6202): Հավանաբար այդ գործն արվել է 13-րդ դարի 40-ական թվականներին: Մատյանը հետագայում պահվել է Արցախի Մեծ Շեն գյուղում, ուր տեղացիներն այն կոչել են «Կարմիր Ավետարան»: Իգնատիոսը ձեռագրի սկզբում ավելացրել է մագաղաթյա վեց թերթ, որոնց վրա պատկերել է տասը խորան, նաև Մատթեոս և Դուկաս ավետարանիչների պատկերներով սկզբնաթերթ (7ա):

Խորանների հորիզոնական երիզների վրա Իգնատիոսը թողել է մի շարք կարճ հիշատակագրություններ (2ա, 3ա, 3բ, 5ա, 6ա, 6բ), որոնք վկայում են ժամանակի ծանր կացության, նվաճող մոնղոլների դաժանության մասին: Վերևում, Հոռոմոսի վիմագրական նյութերի մասին խոսելիս արդեն տեսանք, թե մոնղոլական ավերածություններն ինչպիսի խորը հետք են թողել վանքի գործունեության վրա, իսկ այստեղ տեսնում ենք այնտեղ ապրած գրչի հառաչանքը՝ «Ո՛հ թաթար, վայ աւուրն, որ եկիր անցուցիր զաշխարհս: Ո՛հ ներեցեր Աստուած անշափ արինահեղութիւնս...»¹⁵³:

Խորանները եզրափակող վերջին թերթում (6բ) նկարված է գույգ կերոնների արանքում բարձրացող մի մեծ խաչ, որի տակ գրված է. «Սուրբ նշան, աւգնեա մեղաւորիս Իգնատիոսի»¹⁵⁴: Նկարիչը չի նշում ստացողին կամ այլ մանրամասներ: Խորանների գլխազարդերում օգտագործում է հյուսկեն զարդեր, խոշոր վարդականներ: Նկարազարդման մեջ բացակայում է ոսկին (ինչն առկա է նրա մյուս գործերում): Խորանների գունաշարում ամենուրեք գերակշռում է կարմիր գույնը, որը, թերևս, ժամանակի ահասարսափ տպավորությունների արդյունք է: Կարմիրի նմանօրինակ շեշտվածությունն էլ հավանաբար պատճառ է դարձել, որպեսզի հետագայում ձեռագիրը «Կարմիր Ավետարան» կոչվի:

Բազմադրյուն Իգնատիոսի մեկ այլ աշխատանքից միայն մի պատառիկ է պահպանվել: Այն 1774 թ. գրված ձեռագրի (ՄՄ 928) կազմի մագաղաթյա թերթին է, որը պարունակում է «Գործք առաքելոց»-ի մի հատված: Ստորին լուսանցքում մանրատառ երկաթագրով գրված է. «ԶԻգնատիոս և ԳՔրիստափոր յաղավթս յիշեսչիք»¹⁵⁵: Քրիստափորը թերևս Իգնատիոսի գործընկերն է եղել, որին միայն այստեղ ենք հանդիպում:

¹⁵³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 195:

¹⁵⁴ Նույն տեղում:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 180:

Այսպիսով, Իգնատիոս Հռոմմոսցին իր արվեստին փայլուն կերպով տիրապետող գրիչ-մանրանկարիչ էր: Նա որքան տաղանդավոր էր որպես նկարիչ, նույնքան էլ շնորհաշատ գրիչ էր: Իգնատիոսի հստակ, համաչափ և վայելչագեղ երկաթագիրն իսկույն առանձնանում է ժամանակի բազմաթիվ այլ գրիչների ձեռագրերից:

Հռոմմոսի գրչատան գործունեության մասին լրացուցիչ փաստեր ենք քաղում ծանոթանալով այստեղ կատարված կազմարարական աշխատանքներին: Հայտնի է, որ 1211 թ. Սահակ Անեցի քահանայի պատվերով Հաղբատում գրված և Անիի Բեխենց վանքում նկարազարդված «Հաղբատի Ավետարանը» (ՄՄ 6388) կազմվել է Հռոմմոսում տեղի միաբան Աբրահամի ձեռքով: Ուշագրավ է, սակայն, որ մանրանկարիչը ձեռագրի խորաններից մեկի լուսանցքում, Բեխենց վանքի առաջնորդ Եղբայրիկի նկարի ստորին մասում պատկերել է Աբրահամին: Պատկերի աջ կողմում մեկ տողով գրված հիշատակագրությունը միջնամասում եղծված է, սակայն Ա. Մաթևոսյանն այն հետևյալ կերպ է վերականգնում. «Կազմիչ սորին և հայր [Աբրահամ մի] շնորդ ի սմին յիշեսջիք»¹⁵⁶: Աբրահամը խորաններում պատկերված մարդկանցից միակն է, որի անվանը հանդիպում ենք ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանում¹⁵⁷: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Աբրահամը ոչ միայն ձեռագրի կազմողը, այլև ստացող Սահակի և նկարիչ Մարգարեի միջև կատարված գործարքի միջնորդն է եղել, և թերևս հենց դրա շնորհիվ է պատկերվել խորանում: Հայտնի է, որ ձեռագրերը կազմվում էին նկարազարդումից հետո: Իսկ այս դեպքում տեսնում ենք, որ նկարազարդման ժամանակ Բեխենց վանքում աշխատող նկարիչն արդեն գիտեր Հռոմմոսի միաբան կազմարարին ու անգամ պատկերել է նրան: Ինչ վերաբերում է ձեռագրերի գրչության գործում միջնորդության հանգամանքին, ապա այն Հայաստանում բավական տարածված է եղել 13-15-րդ դարերում¹⁵⁸:

Անկասկած, Հռոմմոսում են կազմվել նաև տեղի գրիչների՝ Հովհաննեսի ու Իգնատիոսի ձեռագրերը: Դրանցից մեկի՝ Բագնայրի Ավետարանի հիշատակարանում թեև կազմարարության հանգամանքները չեն նշվում, սակայն ձեռագրի՝ 14-րդ դ. կեսերին գրված նորոգման հիշատակարանից երևում է, որ այն

¹⁵⁶ Ա. Մաթևոսյան, «Նշմարներ Անի փառաբերության և մանրանկարչության», *ԲՄ*, № 14, 1984, էջ 117-119:

¹⁵⁷ «Հրամանաւ հաւր Մխիթարայ կազմեցաւ ի վանքս Հռոմմոսի... զկազմող սորին զԱբրահամ եւ զնկարիչ սորին Մարգարէն... յիշեսջիք յաղապս» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 172):

¹⁵⁸ Կ. Մաթևոսյան, «Գրչի և ստացողի միջնորդը (Վանառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում)», *ՊԲՀ*, № 4, 1990, էջ 121-131:

սկզբնապես արծաթից և ոսկուց պատրաստված կազմ է ունեցել¹⁵⁹: Յավոք, ո՛չ այս, ո՛չ Իգնատիոսի «Հոռոմոսի ոսկետուփ Ավետարանի» կամ «Հաղբատի Ավետարանի» կազմերը, որոնք ոսկերչական, կազմարարական արվեստի մեծարժեք գործեր պիտի լինեին, չեն պահպանվել:

Հոռոմոսից և ընդհանրապես Անիի շրջանից մեր օրերը հասած միակ կազմը 1347 թվականից է: Այն իր մեջ ամփոփում է 1325 թ. Զենովայում Աստվածատուր քահանայի ընդօրինակած Ավետարանը (այժմ պահվում է էրմիտաժում՝ Արևելք-834): Արծաթյա, ոսկեջրած և դրոշմագարդ այս կազմի մի կողմում ներկայացված է Տիրամայրը Մանկան հետ, մյուսում՝ Խաչելությունը: Պահպանվել են նաև դրոշմագիր արձանագրություններ, որոնք տեղեկություններ են պարունակում կազմի պատրաստման թվականի, ոսկերիչ-կազմարարի, ձեռագրի՝ Հոռոմոսին նվիրվելու, նվիրատուների և այլոց վերաբերյալ:

Կազմի առաջին երեսի արձանագրության պահպանված հատվածը հետևյալն է. «...ամայ որդոյ Մանկայսարին եւ Ասլան խաթունին եւ Զաջս եւ որդի իմ Ամիր Սմպատ տուաք զաւետարանս ս(ուր)բ ուխտիս Հոռոմոսի, որք ընթեռնուք յաղաւթս յիշեցէք»¹⁶⁰: Կազմի երկրորդ երեսին՝ Տիրամայրը Մանկան հետ դրվագապատկերի վրա եղած գրությունն է. «Ստեփանոս... [Սար]գիս կրան[աւ] որս յիշեցէք յաղաւթս [աղաչե]մք»: Աստվածածնի պատկերից վեր նշված է կազմի պատրաստման թվականը՝ ԶԼԶ (1347), իսկ գահավորակից ներքև՝ ոսկերչի հիշատակագրությունը՝ «Զմեղուցեալ ոսկերիչս Գրիգոր յիշեցէք» (նկ. 8): Աստվածամոր պատկերի շուրջ կողմերում՝ շրջագծերի մեջ շորս ավետարանիչներն են:

Նկ. 8. Արծաթյա կրկնակազմ, ոսկերիչ Գրիգոր, 1347 թ. (Էրմիտաժ, Արևելք-834)

¹⁵⁹ «Բաբեպաշտ ոմն Պարոն անուն ի մայրաֆաղախ Անոյ, տեսի զսուրբ Աւետարանս, որ էր գրեալ եւ զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով մեծ պատրոնն Խատաս... անցեալ էր բազում ժամանակ եւ արծաթն եւ ոսկին խախտեալ էր եւ անգեալ: Արդ, եւ մեղուցեալ Պարոնս... նորոգեցի զսայ ի հալալ վաստակոց իմոց» (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 891-893):

¹⁶⁰ Կ. Մաքսույան, «Կազմարարությունը Հոռոմոսի գրչության կենտրոնում», ԼՀԲ, 1986, № 10, էջ 67:

Գրիգոր ոսկերչի պատրաստած կազմն ուշագրություն է արժանի իր արվեստով ու պատկերագրությամբ: Արվեստաբան Տ. Իզմայլովան, որը կազմին նվիրված հոդված է գրել, խաչելության տեսարանը համեմատում է 11-րդ դարի Մուղնու Ավետարանի համապատասխան մանրանկարի հետ՝ շեշտելով առկա ընդհանրությունները: Միաժամանակ նա կազմը համարում է Հոռոմոսի շրջանում ստեղծված գործ¹⁶¹, որն ընդունելի է, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք, Անիի մերձակայքում հենց Հոռոմոսն էր հայտնի իր վարպետ կազմարարներով, որոնք կազմեր էին պատրաստում նաև թանկագին մետաղներից՝ արծաթից ու ոսկուց: Պատահական չպետք է համարել նաև այս կազմի արձանագրության մեջ Հոռոմոսի միաբանների ու վանքի հետ առնչվող անձանց (Ստեփանոս վանահայր, Սարգիս կրոնավոր, Մանկասար և այլք) հիշատակումը: Գրիգոր ոսկերչին այդ միջավայրի հետ կապված մեկը պետք է լիներ:

Հարկ է նշել, որ կազմարարական գործի պատշաճ դրվածքը հատուկ էր մասնագիտացված, մեծ գրչատներին, որտեղ կազմվում էին ոչ միայն տեղում գրված, այլև ուրիշ տեղերից բերված մատյաններ: Հոռոմոսի դեպքում տեսնում ենք այդ երևույթը՝ 1199 թ. Ծոնա գյուղից այստեղ բերված մատյանի դեպքում, որը կազմել են գրիչ Հովհաննեսն ու Վարդանը, 1211 թ. «Հաղբատի Ավետարանի» դեպքում, որը կազմել է Աբրահամը, և վերջապես այդպիսին է Գրիգոր ոսկերչի սույն գործը:

Հոռոմոսի վանքին ձեռագրեր են նվիրվել նաև հետագայում, որոնցից մեկն է վերևում նշված 1459 թ., Այրիվանքում ընդօրինակած Ճաշոցը (ՄՄ 6272), իսկ 1585 թ., Հոռոմոսում Ավետարան է ընդօրինակել տեղի վանահայր Հովհաննեսը: 1782 թ. Ակնագյուղեցի Գրիգոր արքեպիսկոպոստը ընդօրինակել է Առաքել Սյունեցու «Մեկնութիւն սահմանաց Դաւթի» գործը (եղմ. 2023), որը վանքում գրված մեզ հայտնի վերջին ձեռագիրն է:

Բերված նյութերը վկայում են, որ տեական և արդյունավոր է եղել Հոռոմոսի ու նրա գրչատան գործունեությունը: Այս վանքն իր պատմությամբ և մշակութային հարուստ ժառանգությամբ Անիի անբաժան մասնիկն էր, որը քաղաքի ամայացումից հետո, դարեր շարունակ կարծես իր հարկերի տակ անթեղված պահում էր անիական ոգին, մեծ մայրաքաղաքի կենդանի շունչը հասցնելով մինչև 20-րդ դար:

¹⁶¹ Т. Измайлова, "Армянская рукопись написанная в Генуе в 1325 г. и ее серебрянный оклад 1347 г. ", *Византийский временник*, 1961, т. 20, с. 246-258.

KAREN MATEVOSYAN

THE MONASTERY AND SCRIPTORIUM OF HOĖOMOS

Keywords: HoĖomos, Ani, the Akhuryan River, lapidary inscription, colophon, Mkhit'ar Anets'i, Ignatios, Tghatikin.

One of the famous and large monasteries of medieval Armenia is HoĖomos near Ani (now in Turkey). The monastery was founded shortly before Ani became the capital of Armenia, in the 30s-40s of the 10th century, but its further history and rise are associated with Ani. In 961, King Ashot III Bagratuni, having proclaimed Ani as capital, turned the monastery of HoĖomos into the burial place of the kings. Here the kings of Ani built three churches, the largest of which was St. Yovhannēs (1038). HoĖomos was still a flourishing monastery in the 13th–14th centuries. In the 15th century, the population of Ani had emigrated and the city was empty, but the monastery of HoĖomos lasted until the beginning of the 20th century. The churches and other buildings of the monastery are currently in poor condition.

In the Middle Ages, a scriptorium operated in the monastery of HoĖomos, where many manuscripts were copied. Particularly noteworthy are scribes Yovhannēs (12th century) and Ignatios (13th century) who were also skilled miniaturists.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

МОНАСТЫРЬ И СКРИПТОРИЙ ОРОМОСА

Ключевые слова: Оромос, Ани, река Ахурян, лапидарная надпись, колофон, Мхитар Анеци, Игнатиос, Тгатикин.

Один из известных и крупных монастырей средневековой Армении – Оромос вблизи Ани (ныне на территории Турции). Монастырь был основан незадолго до того, как Ани стал столицей Армении, в 30-40-х годах X века, однако его дальнейшая история и подъем связаны именно с Ани. В 961 г. царь Ашот III Багратуни, провозгласив Ани столицей, превратил монастырь Оромос в место погребения царей. Здесь анийские цари построили три церкви, наибольшей из которых была Св. Ованес (1038). Оромос процветал и в XIII-XIV веках. В XV веке население Ани эмигрировало, и город опустел, но монастырь Оромос просуществовал до начала 20-го века. В настоящее время церкви и другие постройки монастыря находятся в плачевном состоянии.

В средние века в монастыре Оромос действовал скрипторий, в котором было создано множество рукописей. Особого внимания заслуживают писцы Ованес (XII в.) и Игнатиос (XIII в.), которые были искусны также и в миниатюре.